

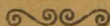
Prof. Th. Zielinski

Wana-Greeka üst

Üldkäsitlus

Tõlkinud Ants Oras

Redigeerinud Pärtel Lauman

1 9 2 4

Tallinna Eesti Kirjastus-Uhisus

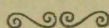
Prof. Th. Zielinski

Wana-Greefa uft

Uldkäsitlus

Tõlkinud Unts Dras

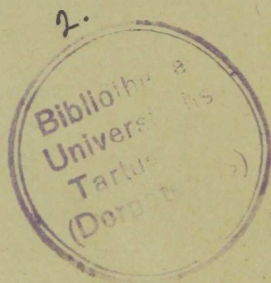
Redigeerinud Pärtel Bauman

1 9 2 4

Tallinna Eesti Kirjastus-Majus

Tallinna Eesti Kirjastus-Ahijuse trükitoda, Pikk tän. 2

22514

116182947

A-4110

Gesfónaks.

Prof. Thaddaeus Zielinski teos „Wana-Greeka ust“ esineb ühena neist sadandeist populaar-teaduslikest teoseist, mis tema julest mitmes Euroopa keeles ilmunud.

Varustatuna kõikvaldavate ja kõige sügavamate teadmistega oma eriaine antiik-kultuurajaloo alal, ei ole prof. Zielinski omis tões, nii puhtteaduslikes kui ka populaar-teaduslikes, siiski piirdunud ainult selle, oma erialaga, vaid on suutnud osalt imponeerida eruditsiooni, osalt otse instinktiivse arusaamise põhjal Euroopa kultuuri arenemisest mõjuvamalt kui keegi teine ära näidata, kuidorrra sügavalt praeguse Euroopa kultuuri juured antiikajasse ulatavad.

Prof. Zielinski esineb praeguses kultuurilmas tõepoolest haruldase nähtusena: ta on põhjalik ja waimukas uurija, kes teaduse nii mitme hülgetööga edasi nihutanud; laialdaselt haritud kirjanik, kes kodus peaaegu kõigil nüüdisaja teaduste aladel ja kelle waimufilma ees alati lehib grandioosne humanitaar- ja etähtteaduste hoone — esimesejärguline stilist, kes kuni äärmiste peenjusteni walitseb wiis Euroopa keelt (Greeka, Ladina, Poola, Wene, Saksa*). Seejuures ei suhtu Th. Zielinski omisje tõesse mitte ainult kui puht- wõi populaar-teaduslikesse, vaid näeb neis „gigantilise teadusliku hoone osasid, milles kõikkülgselt käsitatud kõigi nende ideede biograafia ja bioloogia, mis omas terwikus moodustawad nüüdisaja waimlise kultuuri“ ja mis on pärit antiikajast, tähendab ajajärgust, mis on „nende ideede algataja, millel praegugi kandub elu“.

Juba sarnase autori iijä imposantjuse tõttu tohiks tema teose ismunine meil Gestic huwi äratada, seda enam, et „Wana-Greeka ust“ Zielinski paremate teoste hulka kuulub. — Meie nimetajime seda teost ülaspool

*) Peale selle kõneleb J. wabalt Prantjuse, Itaalia, Juglije ja uus-Greeka keelt.

populaar-teaduslikuks. Seda nimetust tuleb igatahes sõna kõige paremas mõttes mõista. Ei ole ju midagi hõlpsamat, kui populaar-teaduslikku tööd selle sõna harilikus mõttes kirjutada—jarnaseist tõist kubisewad teatavasti kõik Euroopa kirjandused. Selle vastu on aga äärmiselt raske teost luua, mis ühelhoobil oleks tõesti teaduslik ja ka tõesti populaarne. Prof. Zielinski ei näi jarnast raskust tundwat. See oleneb wististi just sest, et ta tõesti kodus on kõigis neis teadusharudes, mida ta omis raamatuis on käsitanud. Criti on wiimane wäide maksen ka Zielinski põhjalikkude teadmiste kohta uskude ajaloo alal. Loetagu waid ainult läbi mõned tema artiklid Wene „Entsjüklopeedilises sõnaraamatus“, nagu näit. „Kristiust“, ja otsekohe selgub, kuiwõrra iseseiswalt prof. Zielinski walitseb alasiid, mis klassilisele filoloogile, kelleks Zielinskit eestkätt tuleb pidada, tohiks mõõrad olla. Nii võib ka käesolewa teose kohta kinnitada, et ta käsitatawa aine kõikkülgsel ja põhjalikul waldamisel baseerub. Nii mõnigi autori seisukoht on täiesti uus, olgugi et autor ise tagasihoidlikult teatab, tema käsitleses ei leiduwat midagi, mis eriteadlasele teadmatu oleks. Sääranis tähelepannuwäärt on autori arwamine uskude käsitlese võimalustest üldse: nagu mõimetu on Greeka peitli tooteid hindama see, kel puudub kunstniku arusaamine, nii ei suuda ka Greeka usule läheneda see, kellele on mõõras usuline tunne. Ja tõepoolest: nõuetaw usuline tunne, see „maagiline kepp“, mis wärestub igakord, kui kofku puutuda tõelise usuga, on Zielinskil olemas kõige sügawamal määral, ja see tundub ka kogu esitatawas teoses. Siiklikult wõin kinnitada, et mul wähe on teada teoseid, mis oma weetlewa kujutluse poolest Zielinski „Wana-Greeka usuga“ wõrreldawad. Loodan seepärast, et iga lugeja ses teoses mitte ainult ei leia teateid ühe temale võib olla wähe tuntud kultuurala kohta, waid ka süwendab oma waated selle rahwaste waimlise loomisala kohta, mis arwatawasti esineb rahwaste elu sügawama ja iseladuslijema küljena, nimekt usuelu kohta.

Tahaks teiseltpoolt ka weel loota, et autori lõppõnad „see teadmus pangu meid tõsijelt ja armastawalt suh-

tuma jellesje usku, mis esimejena tunnetanud ilmutuse ilus, tões ja headuses" leiavad vastutaja mitte ainult Greeka usu suhtes, vaid muiſtje Greeka kultuuri kui praeguse Euroopa kultuuri algataja suhtes üldse. Ka ſes mõttes leidub Zielinski teoses küllaldaselt ergutusainet.

Toilas, 14. aug. 1923.

Pärtel Bauman.

I.

Sissejuhatus.

1. Kõigist nõndanimetatud „paganlikkudest“ uskudest ei ole ükski Euroopa haritlaskonnale ühelhoobii nii hästi tuttav ja nii põhjalikult tundmatu kui Wana-Greeka usk. See võib tunduda paradoksina, kuid siiski on see nii.

Ta tutvus on kahe ajajärgu tulemus. Kõigepealt mõjus juba kaasa XVII aastajaja Prantsuse klassitsistlik aeg (kaugemale tagasi me ei hakka vaatama) oma Greeka mütolooogia kultusega nii luules kui kujutavas kunstis ja kogu tolleaegses „galantses“ elus. Nagu teada, kandus see klassitsism üle ka teistele maadele, näit. Wenemaale. Greeka mütolooiaga tutvunemine muutus vähearvulise Wene haritlaskonna lihtsa hariduse funduslikuks aineks ja Apollodoorose lühike Greeka keele käsiraamat oli esimene greekaeelne teos, mis tõlgiti ja trükiti keiser Peeter I käsul. Sellest tulebki Greeka jumalate populaarsus — olgugi et neid sama Prantsuse klassitsismi pärimuste kohaselt tunti enam nende ladinakeelsete nimede järele. Nad otse hävitajid rahwa teadusest ristiusulised pühimused, ja usklik haritlane, kelle silmis Püha Pantaleon, Püha Weretunnistaja Barbaara ja isegi Püha Zmetegija Nikolai olid ainult lihtjad, kuigi pühaliku värinaga lanjutavad nimed, liitis jama ajal väga kindlad kujutlused Zeusi = Jupiteri, Deera = Juno, walsu Pallase = Minerva ja kergemeelse Afrodite = Venuse, sõjaka Marši ja kawala Merkuuriuse nimetustega.

Wäga kindlad kujutlused, aga kas ka õiged? Selles ongi küsimus. Ja wastama peab: ei, kahtlemata ebaõiged. Just Greeka mütolooogia populaarsus oli kõige rängemaks takistuseks Greeka usu mõistmisele: see oli üheks peapõhjuseks, miks keelduti Greeka usku jamaajena tõsiest võtmast. Tooniandjaks oli Ovidius, meeleolult

päiteise kuninga ajajärgule nii lähedase Augustuse=aegse galantse Rooma laulik, ja ta „Metamorfooside“ lõpsakalt lillepeenralt mõidi leida misjuguiseid tahes aroome, peale usulise. Parandamatu mõrgutaja Jupiter, armutade ja tõrelew Juuno, wargust armastaw Merkuurius, edwistaw Venus, purjutama kalduw Bacchus — heldeke, kas on see kellegi usk!

Kordan weel kord, see on üheainja ajajärgu — Brantuse klassitsistliku aja kajastus. Ta kahjulik mõju sai XVIII aastajaja lõpul ja XIX algul, niinimetatud „n e o h u m a n i s m i“ ajal — Winkelmani, Goethe, Schilleri aegu tajakaalu tagasi. Sündis reaktsoon, kuid peaaesjalikult esteetilisel pinnal. Teidiasse Zeus, isegi neis hilisemais peegeldusis, mis olid ainukesed, mida Winkelman tundma õppis, ei ole siiski Ovidiuse himur magnaat, ja Goethe armastus ta abikaasa, Pseudo-Poliikleitoje Heera wastu, kellelt ta ütles tundwat „otsekui Homeroje laulude hingust lehwawat“, polnud põhjendamatu. Ja ometigi oli see reaktsoon, mille kõige kõnekamaks awalduseks oli Schilleri waimustatud hümn „Greeka jumalate“ auls, läbi ja läbi esteetiliselt laadi: antiikaja jumalused, kes ismutusid iluduses, seati wastandiks puhtwaimsele ristiusu jumalale; ja kui Goethe kujutas unustamatus stseenis oma piinadesse nõrkewa Gretcheni Jumalaema ees palwetawana — „Do kummarda mu poole, paljukannataja“ — ei tulnud tal mõttessegi, et Gretchen oluliselt kutsjub appi leinajate algkuju, wanaaegse jumalanna Demeeteri otsekohest järestulijat.

Oli tarmis õige tähelepanelikku wanaaja uurimist, et Greeka usule ta õige hinnang anda; see uurimine sündis enesestki mõista wanaaja teaduse, klassilise filoloogia kõige siemas. Mitte otsekohse ei leitud õigeid teid: mõned neist wiisid uurijad otse rägastikku, teised, kuigi enesest head, ei juhtunud siiski eesmärgile, mis meil siin kangastumas. Winkelmani aja waimustus ühenduses Swedenborgi ja Cagliostro müstitsismiga põhjustas Wana-Greeka sümbolismi uhke õitsengu (Saint-Croix, Kreuzer), mis omakorda tekitas äärmise reaktiooni, kadunud „walgustustaja“ waimus (Boß, Lobek), mille järele tundus isegi

pijut piinlik Gleusije müsteeriumide õnnistusrikkust mainida. Võrdlemisi rikas India ja Irani pühade raamatute uurimisest saadud ainestit jundis otjetohe küsimust ajetama, kust greeklaste kujutlused jumalate kohta põlvnenesid; enamasti otsustati see küsimus füüsilise monismi vaimus, kord lähtekohaks võttes valgusnähtused (Max Mülleri „Jolaarteooria“ jne.), kord õhustikulised nähtused (Forchhammer). Kuid kahtlematuist ühefülgjulist ja eksimusist üsna rääkimata, on selge, et Greeka usu sarnajena pidi kõigi sellelaadiliste seletuskatsete tagajärjel veel enam tumenema. Sest kuigi Pallas Ateene mõis algu-
p ä r a j e l t olnud olla kõuepilv, mis väga tõenäoline, ei olnud see siiski see Ateene, kes Soloni usulist ettekujutust mööda sirutab käed ta kodumaa kohale ja päästab selle oma juuremeelse eestkostmise abil hufatusest. — On selge, et „ajaloolisegi kooli“ meetodid, mis uuris kultuste arengut Greeka juguharude rännakute ja segunemiste varastel järkudel, ei viinud Greeka usu olemuse täielisele selgitusele, ja kui selle kooli asutaja Otfried Mülleri nimele sellest hoolimata tuleb au anda isiku nimena, kes hellenismi üks silmapaistvam hierofant, on see seletatav sellega, et ta niihästi enda raamatus Greeka juguharude ajalooft kui oma Mischülose „Eumeniidide“ väljaandes oskas oma teoste geneetilise eesmärgi ühendada selle ülesande teenimisega, millest siin kõne.

Räesoleval ajal on küsimust juba küllaldajelt valgustatud; klassilise filoloogia alal on Wana-Greeka usu tõsine hinnang teostatud fakt. Kui — nimetame ainult kaht selle juurmeest — loeme Erwin Rohdel lause: „kõige sügavamad ja kõige häbematumadki mõtted jumalusest on mõeldud vanas Greekas“, kui Wilamowitz kutsub greeklasi „kõige jumalakartlikumaks rahvaks maa peal“, siis on sündinud pöörde tähendus selge. Kuid haritlaste teadmusse pole see siiski veel tunginud — see eestkätt. Peale selle jääb Greeka usu ühiskasjaline esitus endiselt tulewiku ülesandeks. Enejestki mõista tuleb see teha ajaloolisel pinnal, aga kuigi on olemas teoseid, mis end uhkelt nimetavad „Greeka usu ajalooks“, on need siiski paremal puhul ainult head ainestitu kogud. Nende ridade kirjutaja ei

loobu lootusest, et tal loida läheb jee tähtis lüük täita; mis mõttes ta kawatseb jeda teha, jelle näiteks on wasta-
wad peatükid ta ülewaatlikus „antiikkultuuri ajaloo“
(Sõtni wäljaanne). Kuid siin on ülesanne teistjugune:
ajalooline waatekoht jääb kõrwale, esitatakse nii ütelda
Greeka usu olemus Greeka rahwa õit-
se ajal.

2. Aga kust leiame jelle Greeka usu „olemus“?

Wastus on raske; ja just ses raskses peitubki tolle
Euroopa haritlastonnas teadmatuse põhjus Greeka usu
suhtes, millest seni oli jutt.

Kust leiame ristiusu olemuse? — Ewangeeliumist. —
Kust juudiusu olemuse? — Toorast ja prohwetitest. —
Kust islami olemuse? — Kooranist. Kõik need on kanoo-
nilised raamatud, mille iga rida iseloomustaw ja sun-
duslik küsimuses olewa usu poolehoidjale. Nende
tekkimine seletub usu asutaja ja wägewa waimuliku sei-
juse olemasoluga, kes kaitses usu (arwatawat mõi tõelist)
puhtust kõrwaliste lihanduste eest. Wana-Greeka usus ei
olnud üht ega teist — jelles on ta tugewus, jelles ka tema
nõrkus. Sjegi „kaanoni“ mõiste oli hellenlase wabadust-
armastawale waimule orgaaniliselt wastumeelne. Täitsa
õigesti nimetajid kirikuisjad hellenismi „kõigi wäärustude
isaks“; sõna „haireis“ = „wäärust“ tähendab „walik“, ja
waliku õigus oli hellenlase arwates waimlise wabaduse
lahutamatu tunnus. Misjugune on jumaluse „loomus“?
On ta puht waimne, ebaaineline olewus? Wõi on ta
kujutud peenemast kõdunematust kangast, „taewajest eest-
rist“, ega allu seepärast olluste waheldusele, ei tarwitje
toitu, jooki ega und? Wõi lõpuks — kas on ta üldiselt
inimese jarnane, ainult joontes ei woola weri, waid
„ichoor“, ta ei jöö leiba, waid nektari ja ambroosiat, ja
ei wanane seetõttu ega sure? Kõik need arwamised toodi
esile; igati mõis wabalt õigesti tunnustada jelle, mis
näis talle lähedam ja arusaadawam, ja naeruleseks
oleksid tehtud need, kes oleksid julenud hakata taewa ja
maa wälke teistiti mõtleja ja uskuja pähe kutsuma. Aga
jelle eest — niipea kui taewas lõi hellkima Hefatombaiooni
täisku, tõttas iga ateenlane tänawale, Akropolise wäljale

maatama, kuidas wanafeste, noormeeeste ja neidude pidurong liikus läbi Propülaiade kindluselaitaja Ateene pühakojade poole, pühalikus värinas wõpatas ta süda, kuuldes jumalanna auks lauldawa põlise hümmi helisid: „Alistagem Piisheheitja wõimukat tütar“, ja õnnelik oli see, kes nägi oma noore tütre jumalanna kanefooride seas.

Nii siis puudub hellenlaste usu kohta kanooniline „raamat“; see on esimene ebakoht. Kuid puudub seegi, mis päästab hädaft Egiptuse, India, Babiloni uskude uurija — rikas usuteaduslik kirjandus. Tõsi küll, see pole enam orgaaniline, waid on ainult juhuslikult sattunud wiiga. Greeklasteigi usk oli (s. o. arwas end olevat) jumala ilmutatud, neilgi olid oma jumalikud nägemused ja prohwetid. Kuid jumalikud nägemused, seewõrra kui nad avaldufid talituste ja õpetuse ilmutuses, wiisid jalgaste (müstiliste) kultuste tekkimisele, mis jäid wäljawalitu suguwõljas päritawaks. Rõnda ilmus Demeeter Eleusiise kuningale Keleosele ja Metaneirale, ja ta müstee-riumid jäid Cumolpiidide suguwõlga pärisomanduseks — ning saladus jäigi paljastamata. Prohwetid ei tuntud wanaaegses Greekas mitte wähe — kõnelen just „prohwetiteft“, mitte ennustajait — alates muinasaegadest ja lõpetades ajaloolise ajajärgu täielise õitsengu: Melampus, Orfeus, Musaios, Hesiodos, Epimenides, Kreetast, Piitaagoras, Empedokles, Diotiima. Oli olemas rikas luule- ja proosakirjandus, mille juured ulatasid otse wõi kaudselt nendeni. Rahjuks ei ole meil seft kirjanduseft pea midagi üle jäänud, seepärast ei leia me Greeka usu olemust mitte sellest.

Aga kust siis?

Kõigepealt eranditult fogu kirjanduseft — pole absoluutselt ühtki selle haru, millele me ei wõlgneks üht wõi teist tähtsat tunnistust meid huvitawate küsimuste kohta. Kuid kirjandusele on siiski wajutanud oma pitseri nende autorite individuaalsus, kelle loodud see on, „tekmise hellenlaste“ waatekoha kontroleerimiseks on juurmääratus epigraafilisil tunnistusil, fogufondade määrustel usuliste wõi usuga kokkupuutumate alade kohta, teftpäraste kodanikkude usuliste tunnete wäl-

jendusel hauamonumentidel, pühendusel jne. Ja lõp-
pude lõputus on selge, et ka kujutam traditsioon —
kujud, reljeefid, raidkirjad, waasimaalid — on sarnase uju
kohta kui Greeka oma esimesejärgulise tähtsusega; jätkub sel-
lest, kui meele tuletada, et just kujutam traditsioon awas-
kilele usule Windelmanni ja ta poolehoidjate filmad.

Nimetajin määratuiks raskused, mis selle allikate
rohkusjega ühendatud; tõepoolest ei seis nad mitte ainult
tarwiduses fogu jeda filmilkäsitamatut aineistiku walit-
jeda, waid ka sellest jaadawate tunnistuste firewuses ja
üksteisele wasturääkivuses. Arkaadia karjused peksid
nõgestega oma Paani kaju, kui pettusid lootuses oma pe-
remehelt wõõrustust jaada — kas on see „Greeka ust“?
Alga muidugi, kui arkaadlased olid greeklased. Sokrates
palus jumalaid talle head läkitada isegi sel puhul,
kui ta neilt jeda ei nõuaks, ja talle mitte halba saa-
ta, isegi kui ta nõuaks neilt jeda; ja see on Greeka ust?
Nähtawasti küll, kui Sokrates oli greeklane. Ja nende
kahe pooluse wahel — misjuguine kirju wikerkaar heledat
ja tuhmi usulise tunde wärwingut awaneb seal! Mis
peale hakata, et filmad ei lõöks wirwendama!

Juba wanaaja inimesed ise asetajid omale selle kü-
simuse ja wastajid sellele umbes III-st aastasajast enne
Kristust alates järgmiselt: Ei ole üks, waid on terwest
kolm usku, mis pole ühewõrra kohustawad. Kõigepealt
on luuleline, teiste sõnadega mütolooiline ust.
See ei ole kellelegi kohustaw, igaüks aga wõib allegoo-
rilise tõlgitjuse waral mõne tema aladest oma usulisele
teadwusele kohandada ja ta sel moel üle kanda teise usku.
See teine ust on filosoofiline ust. Ta pole
ühtlane: Akadeemia waatab jumalusele oma pilguga,
eriwiiisil teeb jeda Lütjeeum, weel teisiti Stoa ja hoopis
iselaadiliselt Epikuuros. Kohustawusest ei wõi seepärast
ka siin juttu olla; mingi igaüks oma „waliku õigust“
(hairesis) tarwitades, kuhu tunneb tungi, jättes omale
woli mitte kuhugi minna, kui ei tunne kuhugi tungi. Ka-
ristusjeks ebaõige waliku eest on hingeline rahuldatus,
keeldumise karistusjeks hingeline tühjus, kuid wäga naeru-
wäärjeks teeks enda see jutlustaja, kes „wäärusulisi“ hak-

faks ähwardama igaweste piinadega teises ilmas. Lõpuks tuleb kolmas — kodanlik usk; see usk on tõesti junduslik igale kodanikule kui niijugujele. Kuid see kohustab teda ainult osawõttele üldisest riiklikust jumalateenistusest, jidumata ta sijemust ühegi dogmaga — seega ei ole siingi usulist wägiwalda ega jurwet. Arhondiks walituna heidab Ateena kodanik kindlaks määratud päewal peotäie wiirukit Artemise lõõmawale ohwrialtarile; uskliku inimese poolt tähendab see toiming: „Uusun Artemise“, wabamõtteleja poolt: „Täidan Ateena rahwa arhondi kohust“. Ja mitte see polnud fanaatik, kes jäärajeil tingimustil wanaaegjele kombele alla heitis, waid see, kel oleks meele tulnud selle ilmjuutu allahaidu wastu protes teerida.

Ragu lugeja näeb, wastawad need kolm usku umbes sellele, mis praegusel ajal kutsume ainuolewa usu jutustawaks, dogmaatiliseks ja rituaaliseks osaks, ja ses seisabki põhjus, miks me praeguses ülewaates ei saa piirduda ainult ühega neist, jekt kuigi see oleks kas wõi neist kõige junduslikum, kodaniline usk, jaaks pilt jisti ebatäieline.

Kuna aga weelgi wõimatum on ses lühitejes kokuwõttes greeklaste usulise tunde kõiki ilmeid jälgida, jääb üksainus, minu arwates täiesti rahuldaw pääjete. Wõtame iseendib, usklikke, haritud ristiniimesi; kandume Ateenasse IV—III aastasajal enne Kr. ja püüame wastust leida küsimusele, mis jugune oleks me usk, kui oma hinge ja hingenõuetega elaksime tol ajal. Muidugi pühitseksime jumalakartlikult isade poolt ettekirjutatud usulisi pühi, ja me suuremeelne sestkostja ülewal Akropolisel leiaks meis kõige hardamad kumardajad; wõtaksime osa Eleusise Demeeteri õnnestawast müsteeriumist ja selle meeltulendawaiist talitustist, et omale walmistada hauataguses maailmas parem saatus, juba koolipingil tunneksime põhjalikult kogu Homeroost, kuid ei kahtleks muidugi ses, et kui Zeus tal ähwardab Heerat pekja, ei tähenda see muud, kui et pilwedesse mähkunud taewas piitsutab wäskudega õhuruumi. Suurel Dionüjose pühal maatleksime korralikult oma suurte lauljate Alkühuloje, Sofoklese, Euripidese tragöödiaid, jekt me

tark walitseja Lükurgos on juba selle eest hoolitlenud, et nad Dionüsose orkestralt ega näitelawalt ei kao; kuid samal ajal kuulatsime ka Plaatoni õpilaste waimustatud jutlusi Akadeemias, Aristotelese ja ta järelkäijate terawameelsheid arutusi Pütseeumis Zenoni sõnaahtraid loenguid kirjus „Stoas“, ja mõnikord külatatsime isegi õiglast wabaduswõitlejat Epikuurost ta awatlewas „aias“.

Lugeja pani wast imeks, et ma ei pöörnud lihtjalt haritlase, waid just uskliku haritlase poole — ükskõik kas see uuf hoowab mõistusest, jüdamest, mälestujist. Ja tõesti, nii imelik kui see tundubki, tuli mul esimesena seadus luua, mis loodetawasti pea saab endastmõistetawaks tõeks: „Nagu Greeka kunsti ei wõi mõista isik, kel puudub kunstitunne, samuti ei saa see aru Greeka usust, kelles pole usulist tunnet“. Uusline tunne ongi see nõiakepp, mis wõibiseb igaford, kui lähed mööda ehtjast rahwaystu kullast, ja jääb liikumata tina ja walekulla puhul. Kel seda on, see leiab hõlpsasti tee wanaaegse Greeka muinaslugude ja rituaali labürindis, kel seda pole, seda ei päästa sealt ükski teadus. Rohutawaks näiteks on Otto Gruppe kehakas teos: selle täielikkus on üllataw, see on wajaduslik kirjiraamat igale sellel alal töötajale. Kuid samal ajal on see siiski kõik, mis tahad, ainult mitte usu esitus: see, mis sealt loed, ei wõinud kunagi olla ühegi usu ese. Sse olles ateist ei tunne autor wahet elawa jaurnu wahel isegi selles, mida ta peab „Greeka usust“.

Tõji küll, ka teine äärmus, fanatizm, on sama wiljatu. Kes peab ebakristlaseks ja autuks iga teise usu pooldajat, sel ei maksa Greeka ususse puutudagi. Wõrdluseks wõib siingi wõtta kunsti. Mitte ainult kunstitundele wõõras isik, waid ka see, kes andub ühefülgjelt ja ennatult ainult ühele ükssteisele waenulistest wooludest, õjutub wõimetuks Greeka peitli tooteid tajuma: kes ei tunnušta kunsti wäljaspool „Monna Ida“ õhtkonda, sellele ei ütle Praksiteles midagi.

Seega on meil leping tehtud, lugeja. Süüta oma jüdames usutunde hele tõrwi ja jäta koju konfessionaalsimi tuhm tuluke, siis awab sulle Greeka usu ülew pühakoda oma imed.

II.

Looduse jumaldamine.

3. Wahest kõige sügavamaks wanaaegset hellenlase ujulise tunde aluseks oli teadmus teda ümbritsewa looduse jalapärast elust. Ja mitte ainult selle elust, waid ka selle waimusest; ning mitte üksi selle waimusest, waid ka selle jumalikkusest. Ning selles seisabki esimene küsimus, mille kohta moodne inimene tarwitseb seletust.

Sõna „elu“ ei tule mõista ses mõttes, milles harilikult „elawa“ looduse, s. o. loomade ja taimede orgaanilise ilma wastu seame „surnud“ loodusele, s. o. mineraalide mitteorgaanilisele riigile. Greeklase teaduse jaoks polnud olemasgi surnud loodust: kogu loodus oli elu, kogu loodus waim, kogu loodus jumalus. Mitte ainult nurmedes ja metsades, oja- ja jõgedes polnud ta seda — ta oli jumalus ka oma merede woogawas lageduses ja oma mägikõrbedes liikumatus hääletuses. Ja siin enamgi kui kuskil mujal. Siin ei eksitanud jalude ja niitude omaette elu — just siin tundub sügavamalt tema enda, kõigi nende ükikute elude kõdunematu allika, emakese Maa ühtlane elu. Teda kummardatakse kehet neid walgeid kaljusid; tema on „mägegede kuninganna, igawese elu läte, Zeusi enese ema“ (Sojokles).

Üks Wene luuletaja suutis peaaegu üleneda selle teadwusele; see oli Wermontow oma tutawas, ilusas luuletuses „Kui rukkivali luhtab lainetuses laias“... kuid temagi seisatab poolel teel. Seisatus tundub wiimses reas:

Ja ma näen jumalat k e s k t a e w a s t.

Selles awaldub mürk, mis judaism kannud ristiusku ja tema kaudu hellenismi järeltulijate hingedesse. Miks „kehet taewast“? Kas taewas „luhtab rukkivali lainetuses laias“? Ja, muidugi, Wana Seaduse ust kujuk loomuliku tänutunde wägi sellest, mis meid wahenditult hellatab ja kallistab, üles oletatawa looja poole; „kes kõnnib mööda teed ja „kordab“ (seadust) ning jätab kordamise järele ja ütleb: kui kaunis on see puu, sellele loeb Pühakiri need sõnad jüüks ja keelab tal õiguise elada“ (Birke Abot).)

Wanaaegne hellenlane oli õnnelikum; temale polnud tarwis seda waimustust jürmawat ringkäiku, ta tundis ja

nägi jumalat looduses endas, tõlendamata ruffiwäljas, lõhnawas salus, wiljapuuaias pakitsemas õnnistuses. Ta ümbritses end ja oma inimelu terve loodusjumaluste legiooniga, mis oli kord hell, kord kuri, kuid alati osawõtlik. Ja mis kõige tähtsam, ta suutis nende jumalustega hingelist ühendust sobitada, nende elu läbi oma teaduse prisma waadelda ja neile endast elawat arusaamist sihendada. Tema poole ei oleks Fausti Nostradamus pöörnud etteheitena:

Ei ole huffund looduswaimud —

Sul endal jurnud meel, sul endal tardund hing. Peale antiikilma purunemist kadus seegi õnnestam teadmus inimhingest, kuigi mitte täiesti: algristiusus püüsid ta idud, ja selle erilaskude paremais edustajais kandsid nad õige hehkjat wilja, näituseks Asjisi Franciskuses, kui talle läbi judaismi loori awanes ristiusu tõeline, antiikne aluspind... Kuid pöörgem hellenlaste juure tagasi.

Maapõuest, kaljupragudest uhkalt jahe allikas, laotab ümbruses halsendawat elu, kustutab karja ja selle omanikude janu: see on jumalanna, nümfi, n a j a d. Tsjugem kallistustega ta kallistused, warjutagem ta wool, raiugem ta alla häsjään, et ta selle peegelpinnal jaaks oma jumaliku wastuhelki waadelda. Ja ärgem unustagem määratud päewil talle põldlillist pärja heita, tema auls tapetud talleseja punast werd ta selgeisje metesse nõristada. Kahtluse ja hingepiina filmapilgul ta juure tülles tohime selle tsjuts kõrwa ta wulinale kallutada, ja ta peab meid meeles ja sojistab päästejõnu või trööstilaujeid. Ja kui koht, kus ta selged weed woolawad, sünnib inimeste ajupaigaks, võib siia isegi kerkida linn ja jaab talle lõpuks weel osaks kogu riigi au, kogu Hellase kiitus. Säärane oli Kallirrhoe Ateenas, Dirke Teebes, Peireene Korintojes. Igal hommikul koguwad linnapiigad najaadi templi juure ta weega oma kruuse täitma ja oma neitsilikku westega ta osawõtlikku kõrwa hellitjema, ning pesewad kodanikud ta puhastawat wees oma wastjündinud lapsi.

Oja woolab, liitub teise ojaga, moodustab jõe; siin annab helluse kujutus aset teisele kujutlusele — jõule. Tõsi küll, juuri jõgesid Greeka ei tunne, kõige suuremad neist — Peneios, Acheloos, Alfeios, Eurootas — ei anna

wõrreldagi Wene Msta wõi Moloogaga. Kuid siiski wõiwad lumesulamise ajal nemadki rohket häwitustööd teha, farjamaile ja orajewäljule langeda ja wastujuhtuwad puud wihasse härja hoogsal jõul purustada. Seepärast tujutatigi neid hargadena wõi poolhargadena. Kuid nende wiha oli siiski haruldane nähtus, ja selle õhutajaks oli harilikult kodanikkude ebaausus, kui need linnawäljal üleskohut mõistisid wõi õigluse oma koostäimisilt peletasid; muul ajal olid nad heatahtlikud jumalused, kes ei niisutanud oma weega mitte üksi naabriniitusid ja metsi, waid kaewandute abil ka kogu lagendikku; harwasajuses Greekas olid nad tõepoolest oma maa „leivaandjad“. Selle eest peetigi neid aus. Meelsajisse kohtadesse ehitati neile templid, toodi ohwrid; riiklikel palwetusel kutsuti neid appi, ja poisikesed, kes eseebide easse jõudnud, pidid esimehe äraldigatud juuljesalgu tingimata neile pühendama. Sarnasena on peale ülastähenдатute nimetamisväärt Kesijos Alteenas, Ismenos Teebes, Inachos Argoses. Kogu maa leivaandjatena mõjuwad nad jalapäraselt ka inimlõikusse — nende poole pööravad lapseta wanemad järeletulewa soo palwega. Ja kui Greeka nimele rohuses leidub jeesuguseid, kui Kesijodotos, Ismenios wõi Anaksimandros (s. o. maiandros), siis ei ole enam tarwet küsida, kust nende ilmaletoojad põlwenewad. Kuid jõejumal ei ole mitte ainult rahuajal oma kodanikkude toitja, waid on neile ka sõjaajal warjaks, pealegi mitte ainult süüsiliselt, waid usuliseltki. Nii wäike kui ojae Inachos ongi — ei tarwitse liialdada, üteldes, et kanagi saab talt üle — ei julenud Sparta wäepealik Kleomenes sõjakäigul Argose wastu oma jõdurid sest üle wiia, kui jõe jumalus rohkeist ohwerdusiist hoolimata ei awaldanud jeks nõusolu.

Omaette jumalusena elab ka h i s — ja pealegi mitte ainult jeesugusena, waid ka oma eripuude näol. Siingi leiame nümfe, puunümfe, d r ü a a d e; nad on ses suhtes õnnelikud, et neid on palju; selle eest lahkuwad nad kuuwälgeil õil oma puist ja põimuwad ringmänguks oma käskija, salude jumalanna Artemise juhatusel. Kuid jumalik on ka ükfil puu, kui see on wägew ja ilus — nii näitaks jee plataan Alteenas Jlissose kaldal, mille all kunagi puhkasid Sokrates ja Jaidros. . . „Kui laiaharuline ja kõrge

on see plataan, kui kõrge ka tema all kaswam abrami-
puu; ta on täiel õitsel ja täidab lõhnaga kogu ümbruse.
Ja milline imeline allikas woolab plataanil all! Kui
tühj on ta wesi — jaladki tunnewad seda. Tema oksil
ripuwad nufud ja muud ohwriannid — ilmsesti on siin
närmide wõi Ahelooje pühak." (Platoon.)

Kallistujele peab wastama kallistusega — seda me
teame juba, ja kas see pole kallistus — wile wari helgel
ajal, liikuwate lehtede lahke sahin, laul. . . kui mitte alati
lindude, siis vähemalt greeklaste jüdamele armjate tšika-
dide oma. Kõiges jelles tundub armastus; ja kus armas-
tus, seal ka jumal.

Kuid nämsid tunnewad muudki armastust. Eks ole
ju hiis ja mets igawene, pidamatu sigitamine, selle süüsi-
lise elu tootmine, mida loodus elab. Ja hellenlaste filmis
on ta nämsi alaline sigiwus, alaline armumäng metja sigi-
tawä printsiibi wallatute edustajate, satüüridega, — ja
mõnikord ka selle kõrgema jumalaga, kes oma koduse A-
taadia ülemast loowast ja sigitawast jumalusest muu Greeka
filmis muutus rändawaks jumalaks, hellikuks ja hooletuks
Hermejeks. See ei käi enam jurelikkude kohta. . . Kuid
jüski, on ka erandid. Suhtub, et ka jurelik arwatakse
oma ilu tõttu jumaliku nämsi kallistuste wääriliseks; seda
räägitakse muu seas kaunist karjajest Dafnisejt. Zuma-
lanna armastus ei saanud talle õnneks: ta julges talle
harilikku jureliku pärast üstawuse murda, mille eest sõge
karistatigi tõelise sõgedusega. Ja kui hiie wainult leiti
imeilus ja tugew lapsuke, mürdsid rumalad mõistatades ja
teelt peistes pead, kuid kogunud eideksejed teadsid, et see
oli nämsi laps.

Ja seal kõrgemal ja ifka kõrgemal — Hümettojel,
Pentelikoonil — ei ole juba enam metji ega puid, ainult
kitjed lähewad süna offalijst rohelist näppima, mis tärtab
läbi lubjakiwi walgete rahnude. Ifka sagedamini ja sage-
damini nähtuwad seal weidrate rinnatute ja koobastega
alasti kaljumüratad. See on mägitõrbedes elawate n ü m =
j i d e = o r e a d i d e kuningriik. Seal koopais kujukwad nad
oma peeni, nägematuid lõimi, saates tööd lauluga; iitski
jurelik ei julge neid kuulatleda ega luurata, kuid nende
kangaspuud on päewal näha, kui minna nende koopasse

— muidugi peale nõutawat palwet. Meile meeldiwad ka muud tähelepanu märgid — kaljuserwaku õlitamine, sõdeme kinnitamine, lihtne ohwer loopasuu ees olewal altaril. Nad ei jäta midagi wõlgu; kes muu kui nemad kaitseb tipul uhtawat kallihinnalist allikat? Kes muu kui nemad hoiab me kitsakesi kaljudesse häälimast?

Kuid siiski, ei, selles on neil tõesti wõistleja. See on küllaline Urkaadiast, wõrdlemisi hilja üld-Greeka jumalate hulka wastu wõetud pentsiif kitsede kaitsewaim, kitsetalgune Paan. Kui kutsume ta „jumalaks“, siis lihtsalt seepärast, et selle nime anname igale wägewale, surematule olewusele; tegelikult aga mõistame wäga hästi wahet tema ja juurte Olümpose jumalate wahel. Siljemini muutis looduse ja maa-emaga tiilisje läinud usu halb südametunnistus ta kuradiks; kuid meie austame ja armastame teda, lahket helisewa pilliga mägijumalat. Tõsi, teame taht ohtrasti ka weidrusi, täitsa arwesse wõtmata need, millest teaks jutustada ta naabrid, nümsid-oreaadid. Restpäewa ajal arwab ta heaks puhata (see on „Paani tund“), ja häda sellele ettewaatamatule karjajele, kes jõuab sel ajal aega wiita wilemänguga. Riipea kui äritatud jumal pistab kalju tagant wälja oma tõllaka pea ja lõugab, nii et mägi rõkkab, kihutawad ehmunud kitsed kiire mööda alla, jalust rabades nii üksteist kui kohmetut karjast. Ja, küllap ta nüüd mäletab Paani ja ta „paanilist“ hirmu!

4. Jumalik on maa, kuid jumalik on ka meri. Hellenlastele on ta tähtsam kui ühelegi muule rahwale, isegi mereäärseile — ei uhu ta ju mitte ainult tema rannikut, waid walgub armastawalt lõpmatute lahtede ja wäinade kaudu ta maasse, jahutab seda ja võimaldab igalpool hõlbust läbikäimist. Selle tõttu ongi hellenlased temaga täitsa ühte kaswanud: igaiks neist on sündinud ujuja ja naaraja. Suur on seepärast ka au, mis antakse merijumalale Poseidonile ja ta abikaasale Amfitriitele, kes elab jügawal sinise lagendiku all ja walitseb oma niiske kuningriigi kalu ja wähe ja muid pentsiifuid ja soletislikke elanikke. Siiski ei ole Poseidon paljas loodusejõu jumal, ta on olümplaste perekonna lugupeetud liige, ja meil tuleb temast weel jutt.

Wahenditult merega seotud on mere nümsid, nereiidid, „mere kaisutawate lainete fehastused“, nagu

kuuagi hakatakse kuiwalt ja rumalalt rääkima: „Rehas=tused“! Ei muidugi, iialgi ei taipa need inimesed lihase filmaga näha, kuidas nad hõbejalgsena selge ilmaga del=fiinidega võidu wallatawad ja sädewate kuldkiharatega lainete harjul kiiguvad. See on suur arm, kuid jiiiski pole see midagi võrreldes selle armuga, mis sai nende wäljavalituile osaks, näiteks Peleusele, kelle Tetis oma armastusega õnnestas ja kellele sünnitas kõige kaunima ja mehisema poja maa peal, Achilleuse. Sellest ei maksa harilikul jurelikul unistadagi; ta palub wägewailt jumalannadelt õnnelikku sõitu ega jäta neile pühituse ja ohwri näol ettekirjutatud tänuandi ängamata.

Nereiidid on mere nümsid; kuid merel on ka oma jatiürid. Need on tritoonid, kalasabadega noor=mehed. Nendega ei tarwitse tutwust teha: nagu needjamad targutajad ütlesid, on nad „määratsewate woogude keshas=tused“. Juhtub wahel, et pilwed mähivad taewasina, merele tõmbub furjakuulutaw must kurrutus, ning forraga lööb kangel miski waljult ja pikalt huilgama. . . Need on tritoonid, kes konnkarpe puhuwad; see on lähenewa maru eelmäng. Siis purjed maha, merimehed, aerud pingule — ja ühtlasi paluge usinasti Poseidoni ja nereide ja awitajaid merel, kaskikuid Dioskuure. Kui te palweid kuulda wõetakse, wälgatawad kahelpool purjepeelt kaks nõrka tulukest — need ongi nemad, jumalikud Dioskuurid, kes teile päästmist ennustawad.

Kuid merel on ka oma Baan; see on Proteus, kentjakate merilõwide karja hoidja ja ise jama+jugune weidrik. Tema wälimusest on raske rääkida: see muutub alataja, nagu meri ise, kuid enamasti on ta lihtne meritaat. Ta weidrused on ta tütrele Eidooteal teada, tütrele, kes ei kohtle oma isa kuigi wiisakalt, kuid on seda lahkem merimeeste wastu. Samajugune on ka Leukotea, nüüdne merijumalanna, muistne haawatud naine Zino. . . Siin=seal pühitakse Hellases tema auks Dionüjose müsteeriume, kuid Attikas tuntakse teda enam Homeroose järele Odüsseuse lahke päästjana.

See, kes tunnud mere wõitmatut wõluwust selgel ilmal, kui päike särab ja lained loksuwad tasakesi ja tärkab iha mere jini+jugawusse suleldada, tunneb ka merijumalust

Glaukoſt (ſ. t. „ſinine). Du weel teinegi ſaatuslik igatus — kui lained peale kauaaegset heitluſt juba ujujaſt wõitu ſaanud ja käed wajuwad ning kõrwus helifeb hell kutſe waigistaſta jurna hõlma. Siis laulawad ſireenid kangel üſkjildajal taljul teſet mäſjawaid wooge: hoidſu jumal nende laulu kuulmaſt!

5. Ja lõpuks weel kolmas element — taewas. Teda hiiitakse Uranoſeks, kuid ſee nimi ei ärata meis uſuliji tundeid. Mjuteadlaſed räägiwad, kuniagi olewat ürgigawene emake-maa ta endalt eraldanud, ta olewat ſaanud maa ſigitawaks printſiibiſ, olewat ühes temaga ſünnitunud titaane ja titaniide, kuni wiimati maal jõudnud kitſas kätte oma järeltulijaist ja ta palwel noorem titaanideſt Kronoſ iſalt ta wiljaſtawa jõu riijunud — ſarnane oli taewaelanikkude patulangemine. Meid ei kohuſta need wäljamõelduſed; kahtlematu taewawalitſeja on Zeus, Kronoſe (ſ. t. „lõpetaja“) poeg. Ta olemus ei tühjendu kaugeſtki ta tähendufeſ looduſjumalana, kuid ſiin on jutt ainult „pilwedekihutajaſt“ Zeuſiſt, kes tumenewal taewal äikeſt koondab, „pikſepaiſkajaſt“ Zeuſiſt, kes heidab oma tuliwälgu maalt eſileulatawaile kõrgeile puile ja hoonetele, kõigele, mis liig kõrge, et ſeega ſurelikele hoia-tuſmärfi anda. Teda peab kaſuma enne kõiki muid palwe ja ohwriga lepitada. . . Ohwriga? Mga kuidas? Taewas pole maa ega meri, temani ei ulata annetaw käſi. Ring tõeſti oleſimegi igaweſti lahus eetrikuningaſt, kui inimſonna ſõber, titaan Prometheus poleks meile ſalaja toonud taewatuld. Tuli taotleb oma endiſt taewaſt aſupaika, landub ta poole lendlewa juitjuna — wiigu ſee ühes ka me ohwri ſuits ja wing. Tuliohwer on tõeline and taewajumalatele.

Jumalitus taewas on ta taewaelanikud jumalitud, ja kõigepealt muidugi ſuured walguſkehad Päike = Helios ja Kuu = Selene. Helioſe olemuſe kohta puuduwad üldtunnustatud weendumused. Paljud ujuwad weel praegugi, et ſee on jumalik noormees, kes kuldſes tõllas jõidab taewalaotuſel ja et pimeſtaw walguſ, mida näeme, on tõllakaſti ſära. Mõiſtatuslikuks jääb, kuidas ta läänes loojenedes wõib tõuſta idas; waremalt arwati ta põſel idasſe tagaſi jõitwat mööda maad ümbritſewat

Oleanoje jõge, kuid nüüd on jätkuvalt kindel, et ta ühes muude valgusallikatega kaob waatweeru taha ja walgustab meie öö aegu maa wastuolewal palgel elawate õndsate asupaika. Kunagi õpetas meid Anaksagoras, Helios olewat õhetaw kera, juur ja määratu, nagu Peloponnesjos. Seekord näis see kõigile liialdus — mõtelge ometi, juur nagu kogu Peloponnesjos! — ja mitmed kutsusid ta alatuks, et ta jumala olewat muutnud keraks, liiatigi weel õhetawaks. Jätame Aleksandria täheteadlaste hoolets valguskehade kuu ja liikumise küsimuse teaduslik läbitöötamine; jumal jääb jumalaks, olenemata rüüst, millesse ta heaks arwab riietuda. Ning Helios on meililmis kõigepealt puhastaw jumal; nagu ta heledad kiired teewad oma kõrwetawa jõuga kõik tõdu kahjutuks, samuti hajutab ta waimgi kõik roojuse, kõik õiste hirmutiste koleduise. Võtame ta tõusul terwituste ja palwega wastu ja jutustame talle meid tabanud ärewad unenäod, et ta me hinge neist puhastaks.

Selle net austame ja armastame seepärast, et ta me ööb oma sõbralikul järal walgustab; tema järele arwame oma elupäewi, iga kuu korrapäraselt noorkuuga alates ja lõpetades. Seepärast jagunebki aeg kaskawaks kuuks, täiskuuks ja kahanewaks kuuks, umbes kümnepäewaste wahedega. Armastajail on peale selle wõimalus talle oma rõõmu- ja murejaladusi usaldada: tema oma headuses ei keela neile nõuannet. Ta muu wõimu kohta võib pärida teateid jortsidelt, eriti Tessaalia omilt, kes oma lauludega oskawad ta taewateelt alla tuua ja oma nõiduse teenistusse rakendada; see on nurjatuse ala, mida korralikud riigid õigusega taga kiusawad.

Täis imeid on öine taewas. . . Seal on „ehatäht“, *Hesperos*, kaunim tähtedest, „Afrodiite aujärjejagaja“ — miks, teawad samad armastajad. Seal on ka *Plejades* seitsemittähestik; need on nii õelda taewa nimmid. Nagu „tuwifised“ (peleiades) kannawad nad Zeusile ambroosiat; ühtlasi on nad kaunid jumalannad, titaan Atlase tütreb, jumalate abitaasjad, nagu too Maia, kes Killeene mätipul tõi Zeusile Hermese ilmae. Seal on (suur) Karu: seks muutis Zeus oma wäljawalitu, nimmil Kallisto, kelle armukade Heera enne seda oli moondanud

samanimelisteks metselajaks. Taewakuningannale ei meeldinud ta wõistlejale näidatud au, ja ta kauples omale maadpiirawa Okeanoje jõe jumalalt töotuse talle mitte lubada karastujeks ta selgeisje wetesje kastuda. Seal on Arktuuros ehk Bootes: ta on määratud Karu kaitsma („Arkt uros“ — „karuhoidja“, „Bootes“ — „karjane“). Seal on Orion: see on kirglik „armastaja“, kes julges Artemisje puutuda. Ring palju, palju jellelaadilisi jutustusi liigub salapärase kujundite tähenduse kohta, milles tähed taewas koonduvad; kuid siiski on see „luuleline usk“ ennemini mõttekujutuse mäng kui usu ese. Grandi moodustawad üksnes taewased „kafjitud“ — „Di o s k u u r i d“, Rastor ja Poliudeukes: kui peale meritormi pilwed rebenewad ja õise jina lapikelele ilmub nende kahe tähe terwitaw sära, firutab merisõitja harda tänutundega nende poole käed: ta on päästetud oma alatiste eestkostjate ilmsikstuleku läbi.

Taewanähtusist kõneldes ei saa nimetamata jätta t u u l i: nemadki on jumalikud. Neid eristatakse nende juuna järele ja iseloomustataksegi sellekohaselt: „mägedetagune“ tuul Boreas toob külma, kuid ajab selle eest pilwed laiali; Attikas sai talle eriline au osaks, sest ta puhus Traakias, maalt, mille kohta sel riigil olid isejugused poliitilised kawatsused. Ta wastane, Notos, puhub Aafrika kuumawaißt kõrbedest ja kogub üle mere lennates selle niiskuse, mille lasetab wihma näol. Väänest tulewal Zefiürosel ei ole Greekas jeda tingimatut kewadtuule tähendust, mis roomlased talle omistanud; see on ennemini kirglik ja tormine tuul, nagu ta wastane Euroski.

6. Ja kui lugeja on wäsinud selle jumaliku looduse erioosi waatlemast, kogugu ta nüüd oma muljed, keskendagu oma aurfartuse tunne kahte juure walitsewasse printsiipi — i s a = Z e u s i s s e ja e m a = M a a s s e. Reis peitub Greeka usu põline põhidualism. Seal wiljastaw, siin wiljastuw jõud; nende wastastikune tung ongi see ürgne püha a r m a s t u s, see Gros, kelle loodud kõik elawa maailma elu, see, kes on ühtlasi ka inimarmastuse algkuj ja õigustus.

Sest taewas a r m a s t a b ju katta maad — nõnda kaitses Afrodite Mischülofel Hüpermnestra surelikku armastust Lünkese wastu, millega ta oma isa karmi käsu

rifkunud. Ja, taewas wiljastab maad — oma joojaollusega, oma walguisega, oma wihmaga; ta on igimehelik, maa on iginaiselik algus. Greeka keel wäljendas selle juhte wäga selgesti — uranos on taš mees, gaia naisjugu —, igatahes palju selgemini kui Ladina (caelum — erajugu) ja Slaawi keel (небо — erajugu); „maa“ sellewastu on kõigis Maria keelisk naisjugu. Ja kui miski wõib tõestada Egiptuse usu tabamatust me tundele, siis see, et seal wastuotsja maa on jumal ja taewas jumalanna.

Kuid miks nimetab Mischülos siiski taewast (Uranost) maailma wiljastajaks ja mitte Zeusi? Ta oleks wõinud julgesti ka Zeusi nimetada: India, Ladina ja Germaani analoogiad tõestawad meile, et Zeusi nime algupärane tähendus ongi „taewas“. Kunagi oli Zeusi ja Maa dualism greeklaste usus eriti tunduw; temal põhjenewad selle usu kõige wanemad ja ilusamad müüdid ja weel kuulus Dodoona sibüllsi dogma tunnistas seda:

Zeus on, oli ja jääb; ma finnitän, Zeus on ülew!
Wiljakandew on maa; eks ülistagem ta emaks!

Kuid nagu inimese wahenditule tundele ta jünnitaja ja imetaja, ema, jüüsiliselt seijab lähemal kui ta elu kaudne tekijaja, isa, samuti muutus kahest kosmilisest eluäratajast isa warakult waimseks, kuna inimteadwusele otsekohe lähedaseks jäi üksnes ema Maa.

Tema on kõige wanem Olümpose jumalate juurest hulgast; Greeka on talle ehitanud palju templid lihtjalt kui emale (Mêter) Alteenas, ja Olümpias juba ammu enne seda kui Wäike-Aasiast toodi üle sugulase, kuid siiski barbaarse jumalanna, jumalate Suur-ema ehk Kübeele kultus. Teda kujutati täierinnalise, emaliku ilmega naisterahwana, kes ainult keha ülaosjaga ulatab wälja oma põlise elemendist.

Ring hellenlane hellutaski selle oma jünnitaja wastu tõeliselt pojalikke tundeid — armastust ja austust — määrani, mis uueaegse inimese rifkunud teadwusele otse käsitamatu. Muidugi juudame meiegi kodumaa eest lahingusse minna; kuid mis on see „jüüsiline isamaalsus“ selle wastu, mis hellenlast waimustas mõttel ta ema Maa peale, selle wastu, mis leidis wäljenduse Mischülose imelistes falmides:

Le ärge andke ära kodulinna
 ja warjamate jumalate koda!
 Ning ärge lubage, et upuks öösje
 ja unustusse nende au! Ja lapsi,
 oo, ärge loovutage lapsi, ial
 neid ega imetajaisi armjamat,
 me ema Maad! Ta piinal mängijite
 fird õndjas lapsepõlwes; talle koormats
 te olnud, teid ta kaswatanud ala,
 et teha kilbikandjais mehiks teid
 ja saada hädaohu raske tunnil
 teist truud abiandjad emale.

Maauendus on meilgi päewakorral ja hüüdu: „maa
 rahwale!“ loetakse demokratismi tipuks. Hellenlasele tun-
 duks see teotusena: ei, mitte maa rahwale, waid rahwas
 maale! Esimeses joones seisdu maa huwid. Neid pidas
 Solon silmas, teostades esimest maauendust, mis aja-
 loos tuntud; maa armu tahtis ta teenida:

Ta tunnistajaks kohtus aegade
 fird olgu mulle, wanem jumalaisi,
 tes elawad Olimpofel, me muldne
 ja fuldne ema, imetaja maa.

Ning selles sejabki tõeline kangelenägew demokratism.
 Maa on enam kui rahwas, sest tema on praegu elawa
 rahwa fogu järeltulewa foo eluidu. Hellenlasele oli see
 jügamat tõtt siisaldaw, heategew dogma antud ta wahen-
 ditu ufulise tunde läbi.

Kas on pärast seda weel imetspandaw uhkus, mida
 tundsid ateenlased mõttel, et nad on „autochtoonid“, j. o.
 et nende esiwanemad olid sõnasõnalisest mõttes selle maa
 jünnitatud, mil nad tänapäew elawad? See mõte esineb
 tingimata igas Ateena linna auks lausutawas kiidusõnas,
 olgu luules wõi proosas — on ilmne, kui kallis see Pal-
 lase kodanikele oli. Ja ei ole juhus, et see mõtleja
 oli ateenlane, kes andis talle filosoofilise õpetuse fuju, ol-
 gugi et laiendas selle fogu inimesoo kohta — Epikuuros.
 Ema Maa on juba fajaštunud, ta ei tooda enam inimesi
 ega muid elawaid olewusi peale alamate liikide (olgem
 wähenõudlikud selle tähelepanelikul, kuid puudulikul waatlu-
 sel põhjenerwa tulemuse kohta). Kuid ta wiljaka nooruse ajal

oli asi teine: siis ta tootis esimesed inimesedki otje enda rüüpest. Ja kohe peale jeda sünnitusakti juhtus tas sama nähtus, mis sünnitaja naisegi kehas: mahlade ülejääk muutus piimaks, igalpool kerkisid külmad, kust wastjündinule eluandwat wett wõolask:

Quare etiam atque etiam maternum nomen adepta
terra tenet merito —

hüüab Epikuurose waimustatud pooldaja Lucretius.

Ning arusaadaw ka see, et hellenlane selle ema armastawal hoolekandel, ümbritsetuna ta osawõtlikkudest lastest, end iialgi ei wõinud tunda ühildasena; ta ei tunnud jeda ahastuslikku mahajäetust, mida nüüdisaja inimene nii sagedasti kogeb teenitud karistuseks oma tänamatuse ja autuse eest. Doon ainult ühe näite juurest näidete hulgast. Tuletan meele Silotteete se saatust. Selttimeeste poolt äratõugatuna sagedale Lemno se jaarele, wigasena, jalas parandamatu haawa igawene walu — kas wõib olla jest weel juuremat õnnetu? Ja seegipärast, waadake, kuidas ta pärast kümneaastast waewlemist jes kõrbes jätab ta jumalaga — mis puhul pean siiski lugejat paluma mitte targutada meaeegse esteetika põhjal, mitte luulelisi kaunistusi ega luulelisi wabadusi otjida, waid iga sõna lihtsalt ta täht-tähelises mõttes mõista:

Alga nüüd enne sõitu weel kumardan maad

Ola hästi, mu pelgupaik, muretu aas,
niiskejuuksine kewadenümfide parw!

Sina, murdlainte rõkatar müha, ja mäed,
kõrge kalju siin rannikul, warjutaw müür,
mille kaitjel nii jageli hillerdaw tuul
tuiskas palgele lainete tolmawat wett!

Järsk Hermaiose kink, kes mu hoigele siin
osawõtliku hoigega lohutust tõid!

Paulew allikas, pühalik läte, mu tee
wiib teist ära, siit ära, ei näe enam teid —
luband loobuda kütkest mind jumalik arm.

Teile terwitus, Lemno se rannikumäed!

Saatke tuulega peri meid oodatud teed,
kuhu kandmas meid saatuse wõimukas tung,
kandmas sõprade abi ja õnnestaw käst
wõimsa jumala, sihilawiija!

Kuid see waeselapse tunne oli ainult Oma esimene karistus ta äraandlikele poegile; jubedam oli teine.

Hellenlaste otjekohene wastand oli wanaaegne Järael: Jumala = Seebaoti juhitud ilma ta wõõramaalajena ja wallutajana oma „tõotatud maale“. Ta ei tunnud pojalikke suhteid selle maa wastu, mis polnud talle iialgi emaks olnud — seda rahwastafid kurjad waimud. Ja selle käskiwa, rõõwlikiku suhte maaga hakatas ta ka neile uskudele külge, mis osalt temast tuletufid, ristiusule ja islamile; ema asemel sai maast ori — asandlik, kuid tättemafjuhimuline. Tõsi, ristiusul ei julenud weel hakata maa timufaks — liig tugew oli jeks weel teine, antiifilma juur. Kuid tõeliselst kohutam oli islami häwitaw mõju. Waadatu lugeja antiifaja allikaist ise, misjuguised õitswad maad olid tol Greeka-Rooma kultuuri ajal Wäike-Aasia, „wiiejaja linna maa“, Süüria, Põhja-Aafrika — ja tuletagu siis meele, millisteks nad nüüd muutunud. Selle määratu ala on tõesti „jumal maha põletanud“; antiifilma jumalad taitsefid seda armastawalt.

III.

Töö pühitsemine.

7. Keegi leidis korra wäite, wanad greeklased olewat juhtunud halwafspanewalt ja põlgawalt füüfilisje töösje, ja sest peale jalutab see weidrus takistamatult mööda käsi-raamatute ja ülewaaadete lehekülgi, mille ained ammutatud teisest ja kümnenlast allikaist. Muidugi pole siingi juitsu tuleta; tuli, ja pealegi wäga hele, oli aristokraadist kirjaniku Plaatoni ja mõnede muude arwamine käsitöö fahjulikust mõjust inimese waimusje, kuna see ta tööpingile kiltkestawat ja ta mõtted ainelisje fajuks fihitiwat. Kuid rääkimata sellest, et siin pole juttu igasugusest tööst ja eriti mitte põllutööst, on küsimus, kas tohib Plaatoni sõnus näha kogu Greeka arwamist? Miks ei wõiks talle wastu seada Homeroje Odüsseust, kes samasugusel uhkufel nimetab oma wastupidawust wiljalõikufel kui oma sõjalisi wägitegufid? Miks mitte meele tuletada Hesiodost, kes pühendas oma fergemeelsje wennale Persejele enda „Tööd ja päewad“ põhimotiiwiga „Tööta, oo mõistmatu Perse!“ ja kuulsa wärsjiga:

„Ei tõuka häbisje ainuski töö, waid laiskus toob
[häbi.“

Ema maa, kes oma armulapsjale Hellasele nii palju kallihinnalisi ande kinkinud, ei hellitanud teda wiljakusjega: ta rahwal tuli oma lehw eluülespidamine teenida jarnase waewaga, millest õnnistatud lagendikkude elanikkudel pole aimugi. Oldi sunnitud mäeweerule kiviterrasse ehitama, et talwise ärauhumise eest kaitsta wiljakandwat lihti, mida ükski neil mail käinu ei mõtle „mustaks mullaks“ nimetada; ehamõnujais paigus oldi sunnitud kivijsesse pinda hää- jääne kaewama, et kallist taewakastet wihmata kuude jaoks jäilitada; oldi sunnitud kaewandute abil jõgede woolusid kõrwale juhtima, et wiljadele tarwisminew niiskus tagada — Atena Refijos ei pääsnudki merre, kuna oli kulunud termeni kaewanduteks. Ja on raske forraga öelda, mil- leks kõigele weel oldi sunnitud.

Nagu näha sellest — kuid muidugi mitte üksnes sellest — eksitas inimeste töö siiski õige märgatawast Ema ja ta li- haste laste jumaliku elu; kuidas mõtjib nad selle sisse- tungi wastu? Oli tarwis lepingut, mis näitaks inimesele ta õigused ja kohustused; oli tarwis jumalust teenida selle asemel, et jumalus ainult inimkonda teenis; teiste sõna- dega, oli tarwis töö pühitjusest usu läbi. Ja see teostuski, ja pealegi määral, mil seda pole ühegi teise rahwa juures teostatud; kui osalt juba eelmises peatükis tähendatud nähtuste rohkus meile wõimaldab antiikaja usku käsitada loodusajuna, annawad nähtused, mida nüüd puu- dutame, täie õiguse jes näha töösku. Kuid — tähendan juba üsna algul — mitte lihtjalt töö usku, waid — lubatagu mulle seda renessanjsiaegset sõna tarwitada — töö röömsuse usku.

Kõige wähem eksitas inimene loodusliku elu forda küt- timise ajajärgul; olulijelt ei erine ju inimene — kütt kuigi palju lõwist, hundist, raisakullist ega muist kiskjast, kelle elu moodustab muu looduse eluga ühtlase terwiku. Mitte kuigi palju — aga siiski piisut: selle mõistuse, selle üli- loodusliku kombineerimiswõime poolest, mis talle sijendas wõrkude, noolte, koerte taltsutamise, kogu jahiaparaadi leiu, mis metja ja mägede elawaile olemusile ähwardas huk- tuse tuua.

Saagu ta siis oma tegewuse jaoks pealegi seaduse jelt jumalannalt, keda ta kütina teenib — *Artemi j e l t*. Ta on iga looma, iga linnu wägew kaitaja; tema jüdamele on ühewõrra kallid kõigi elawate olewuste pojad, olgu need kas wõi murdjate omad. Ta annab inimesele woli wabalt täiskaswanud loomi kasutada, kuid ei luba talle tõugu häwitada — ning Erinnüa tabab jumalanna käsu wastu effijaid. Pühitsetud on jecpärast lindude pesad, pühitsetud ka raskejalgsed emaloomad; kui kütt jaawutab jarnase, on ta kohustatud jelle „*Artemi j e l e* wabastama“.

Üldse ärkas humaanne suhtumine loomadesse, mille poolest wanad hellenlased nii kasulikult erinejüd oma praeguseist järehtlujajst — muu seas ilmenes jee ilusas wanajõnas „koertelgi on oma erinnüad“ — juurel määrat jelle tagajärjel, et nad endi kohal *Artemi j e* pilku tundjüd, kes kuulis waewatud loomade kaebehüüdu ja andis haawaja hirmjate Manala jumalannade nühelda, kelle walwe all seijab juur leping, mille järele maailm elab. Ja juba põllutöö ajajärgul kiinitati jee loomade õigus head ümberkäimist leida greeklaste kõige pühamail müsteeiumel, Eleusijee omil: üks *Triptolemo j e* käskudest käib järgmiselt: „*Ära tee loomile ülekohut*“.

Ragu näha, olid heategewad määrused, mis uuemais riikides alles wõrdlemisi hiljuti kodanliku seadusandlujee teel wälja töötatud ja millest kinni peetakse kõigil teada olewal kohustrundusel, juba nju kaudu hellenlasele ette kirjutatud ning järeldusjüd otjekohje ta pojaliikest suhteist ema Maaga.

Ring endast mõista tuli inimesel õnneliku jaagi eest jamale *Artemi j e l e* tänu awaldada... üldje tutwunegu luigeja noore küti Hippolüto j ega Euripide j e jamanimelijes näidendis, kui tal soow on kohane kujutus jaada karstest weetlusest, mis omane küti wahekorrale ta kaitsejumalannaga. Kuid ärgu sama inimene mõelgu, et ta metsade neitjiliku kuninganna tohib unustada, kui on kütielust teise elusse üle läinud. Nõnda talitas Kalüdooni Aineias; wäljalt rohkesti lõikust kogunud, annetas ta muile jumalale ejikud, ainult *Artemi j e* jättis ta austamata... Jumalanna tuletas end talle meele orastele koletislikku metskultu läkitades ja jellega tõuget andes „*Kalüdooni jahi*“

turbmängule, milles ta ise etendas samajugust oja kui Afrodiite Trooja sõja turbmängus.

Ja tiiski waewas werewalamine jahil hellenlase hella sihetunnet, kuigi see oli seaduslik, ning ta tundis tarwet peale kojutulekut usulisele puhastusele anduda — ja mitte ainult tema, waid ka ta jahikoerad pidid sest oja wõtma:

Zeusi käest seadus antud linnul ja loomal ja kalal
üksteist süüa ja surmata — seepärast wõõras neil
õigus;

inimsoole ta õiguse annud. (Hesiodos.)

8. Kütiabajärgust karjapidamisajajärgule siirdudes tundis inimene tarwet sedagi oma tööharu jumalale pühendada ja talle jumalateenistuse kuju anda. Esimene tänuvõlg tuli muidugi maksta jellele jumalale, kes enda juhatuse all olemale inimkonnale oli wõimaldanud selle kõrgema kultuurijärgu saavutamise; see oli Hermes, Arkaadia, tolle maa jumal, mis ajalooliseltgi ajal jäi peaaesjalikult karjapidajate elukohaks ja mis seepärast paremini kui muud oli karjapidamisajajärgu traditsioonid säilitanud. Tema oli see, kes warastas Olümposelt esimese lehmakarja ja annetas jurelikele — kuid sel wargusel oli eeslugu sügaw tähendus, nagu Promeeuse tulewarguselgi, ja alles halb kuulsus, mis ajaloolisel ajal arkaadlastele kui hulgu- seile ja wargaille osaks sai, lubas laulikuile nende jumala sedagi heategu osawaks wargatembuks moonutada — eks „luuleta mõndagi laulikud“, mida nad isegi ei usu. Muijal austasid karjased Apollo: oli ta ju ise kunagi Püütoni (wõi Kükloopide) tapmise tasuks nõusolu awaldanud aasta otja Tessaaliala kuninga Admeetoje karjaseks jääda — tõesti mõnus wõis olla karjal ja ta omanikul jarnase karjasega elada. Paa ni tunneme juba; ka tema kodumaaks oli Arkaadia, kus ta Hermese pojaks loeti. Kuid kõigi nende jumalate paratamatuks abiliseks oli „niistejuufiline lewadenümside parw“, kes karjamaile kuumil juwepäewil wärskust muretsejid; ka neile püstitasid karjased wähenõudlikud pühakojad ja austasid neid palwe, annetuste ja ohwritega.

Ring neid — neid ja muidki karjasejumalaid — austati peale selle ka weel süüra ja wilepilli mänguga ja lauludega. Süüra leidjaks oli Hermes, kui ta kilpkonna kui-

wanud keret juhtus filmama — toreda kõlakoja pillikeelte jaoks, nagu ta kohe märkas. Vüüra abil lunastas ta wälja karja, mis Apollon rööwinud, ning sest ajast omab Apollon ta ühes kitaaraga, mis õigupoolest polnudki muud kui täiendatud lüüra. Wilepill — Greeka keeli jüürinks — oli, nagu meil juba teada, Paani mänguriist. Waba karjaseelu meelitas mängule; see lahutas ühtlasi mängija meest ja oli karjale kasuks, kuna sel tuttawaid helisid kuulatades hädasõhtu karta polnud ära eksiäda, kuid sest tekkis erilise tööharu — waimulise töö alal — ja seepärast tuleb meil sest weel jutt.

Karjaskaswatus ja sellega jugulane mesilastepidamine andis inimesele loomuliku, weretut toitu — nii talle endale kui jumalale: piim, mõdu ja kolmandaks weji — jarnane on kõige wanema „nepsaalse“ (s. o. laine, humalata) joogipidu koosseis. Kas jäi talle kaua warjatuks, et kitsed, lambad ja eriti lehmad teda ka oma rammuja maitsewa lihaga toita wõisid? Mitte wärinata ei kasutatud seda leidust; tuli ju jaks oma toitja tappa, ta weri walada. Selle hirmu jälg püsis weel ajalooliselgi ajal nõndanim. Busooniate püha usulisis talitusis (busoonia — s. o. härjatapp — just nimelt „tapp“, mitte „surmamine, ohwristoomine“). Härg toodi Zeusi altari ette, mil jumalale pühendatud taimetoit ajenes; kui mõistmatu loom seda sööma asus, tappis juuresolew preester ta kirwehoobiga ja jooksis rutuliselt ära: ta puudumisel mõisteti kirwes hukka; teataw osa härjast ohwerdati Zeusile, muu jäi inimesele toiduks. Ajaloolisel ajal on walgustatud mõistusega inimesed palju naernud selle weidra talituse ja ta kahtlase kawaluse üle; kuid õiglasem on hinnata erkust, mis awaldub põhitundes — et ei wõi walada taljutatud looma werd pattu tegemata.

9. Ja lõpuks püüw, pö l l u p i d a j a l i k eluwiis. See eeldab warandust ja selle kaitsmist, kindlat elupaika ja riigikorda; inimese töö leiab ülema pühituse üleriiklikus jumalateenistuses. Riigipühade arv oli Greeka linnades, muu seas Ateenas, kindlaks määratud ajaloolisele kaunis lähedajel ajal koksuleppel Delfiga, Hellase ujuasjade ülema juhiga; sellega on seletataw Apolloni ja Artemise filmapais-
teu oja, kelle auks oli juurem oja kuude nimesid walitud.

Kuid kõige selle juures moodustavad need pühad töö a p o t e o o s i, ja pealegi nii üleval, hardal, taunil fujul, kui mitte ühelgi muul rahval maailmas. Sunnitud olles lühikeste iseloomustusega piirduma, ei lähe me üle Ateena rajade.

Põllutöö jumalanna D e m e e t e r on dieti üks neist maaema teiseenditest, mille jälg näib püsinud ta nimes (Dē-mētēr, „maapind-ema“). Hellenlastele oli ta küpsena wiljawälja mõrdfujuks, mille lainetuses teda weel praegugi tun-neme. Ring sellepärast on sel „emal“ „tütar“ Koore, nende iwade sümbool, kust järgneva aasta wili tärkab. Kuidas hellenlaste teadew waim sest wilja uuestijünni salatalitusest hinge surematuse müsteeriumi tuletas, sest tuleb edaspidi kõne; sel imelisel jünteesil põhjeneb kõige pühaltum Demeeteri pidustust — E l e u s i i n i a d oma müsteeriumidega; kuid siiski oli see algupärastelt külwipüha, mille tõttu tema ees käiski künnipüha (proerosia). Püha oli ta Koore maaaluse abikaasa juures wiibimise waheaeg; kuid weelgi püham oli lõikuspüha ise. Ring siin ei peatanud greeklaste, ateenlaste waim mitte üksi selle akti süüfilisel tähendusel: lõikusanaja kangastus talle üldse püha eluviisi ja kindla abielu ja perekonna ajutajana — temas nägi ta oma „seaduseandja“ (thesmophorose), esialgne lõikuspüha jai ta silmis kogu perekonna elu sügawamõtteliseks pühaks, t e s m o f o o r i a i k s, mida pühitsejid ainuüksi pereemad. Schiller on juurepärastelt ta tähenduse edasi arendanud oma „Eleusi se pidustuses“, milles ainult pealtkiri on ebaõige: ta mõtles Demeeterit, kuid mitte Eleusi se Demeeterit, waid Tesmofoori.

Põllumehe tööle järgneb wiinaaedniku oma, mil lõunamaal väga suur tähendus; ta on pühendatud D i o n ü s o s e l e. Dieti sündis Dionüsose areng Greekas juft wastupidiselt Demeeteri arengule. Ka wiimane arenes walmiwa wilja lihtjast jumalannast seaduseandjaks ja hauataguse elu saladuste jumalannaks; Dionüsos tuli Greeklaste loowa ekstaasi jumalana, kes ühtlasi toob oma pühitsejatele sõnumi nende hinge surematusest; kodanlikus kultuses tuli aga temagi püha kohandada inintööle, ja tema hoolets ujaldati wiinafaswatus, sugulane temast hoomawa ekstaas-

jiga, kuid algul sellest olenematu. Siin peame filmas ta olemuse selle külje.

Tõsi küll, hool selle eest, et Dionüšos kaswawat, õitswat ja wiljakandwat wiinapuud õnnistas, oli erajumalateenistuse ülesanne; riit kandis wiinamarjade eest alles nende mahavõtmisest alates hoolt. Dionüšose pühad algasid lõbusate ošchofooriatega, s. o. „kobarate kandmisega“. Nende kandjaks olid jüülede poolt walitud efebhid, kofku kümme, ja nad wiidi Dionüšose templist Ateenas Pallase templisse Galeeroni: kobarad olid Dionüšose and maa kaitsejumalannale. Muud pühad olid seotud noore wiina käärimise erijärkudega — maa-dionüüsiatega detsembris, lenaiadega jaanuaris ja antesteeriatega weebruaris. Kõik jaadeti osalt lõbusate, osalt kurbade talitustega ja ilustati weetlikkude müütide ja wagajuttudega; kuid kõigist Dionüšose pühadest kõige ilusamad olid Beisiſtratoſe asutatud juured märtſi dionüüsiad. Mjutaja käsitas austatavat jumalat ta algupäraseſ tähenduses loowa ekstaasi jumaluse na: wiin jääb tagapõhja, eſialale nihkub laul ja selles laulude laul, tragöödia. Inimkultuuri sõber peab kummadama suurte dionüüsiate ees: nad andſid tõuke Attika geeniuse kõige suuremate toodete, Mijchüloſe, Soſokleſe ja Euripideſe teoste tekkimisele.

Muudeſt põllutööharudeſt oli puukaswatus üldiſelt ſamuti pühendatud Dionüšosele, kui „dendriidile“, pakitsewa kewadjõu jumalale; kuid õlipuu pühendasid ateenlased oma kaitsejumalannale Pallas-Ateenesele. Oli Ateenes ta ju oma rahwale kinkinud ſaatuslikul päewal, mil otsustati ta tulewik. Poſeidon, joowides oma jõudu näidata, pani oma kolmpii hoobiga Atropolise kaljust meriwee allika uhkama, kuid Pallas tõestas rahwale, et mitte jõus, waid õnnistuses on jumaluse ülem ilmutus; tema käewiipel wõrus ſealsamas ta ſurematu õlipuu, Refiſoſe oru põliste õlipuude auwäärt eſiema. Kuid nemadki on auwäärilised: neid kutsutakse „moorioſteks“, s. o. ſaatus puudeks, ſest ſaatus tabab ſelle, kes puutub jumalawallatu käega ſääraſeſse puusse:

Si noor, ei wana ülsbe käega
wõi rikkuda teda; waenlaſt näeb
uinumatuna päewad-ööd

suur Zeus-Moorios, mahvam pilt
 järafilma Ateene.

Spartalased pidasid Peloponnesose sõja ajal sest kaksust kinni: jumalakartlikkude inimestena ei puutunud nad Pallase moorioses. Ja, tol ajal teadsid inimesed veel, mis oli waga duse. Siiski pole dieti imeks pannagi, et Ateenas Pallase kui fogu riigi kaitsejumalanna kultus ta kultuse õlipuu kaitsejana tumestas: ta toredal Panatenaiade pühhal esines oliiwõli ainult wõistlustes wõidurajajate auhinmana, mis riit neile ilujais, ka Ateenast pärit olewais jamiamsfoorides kinkis, millele olid jümboolsed kujud maalitud ja mis kandisid pealkirja: „mina — Ateena wõistlusilt“ — igaweseks, kadestamiswäärt mälestuseks.

10. Pallasele oli pühendatud ka k ä s i t ö ö fogu ta ulatuses — selleks oli ta ju Ateena-Ergaane, oli tal jarnajena oma piiratud paik Akropolisel Partenoni ees ja oma igaaastane püha oktoobri noorkuu ajal. Kuid kõigist ametitest oli üks tema kui jumalanna jüdamele eriti lähedane: see oli kunstilijelt täiuselt naistõist kõige filmapaistwam — kangakudumiskunst. Selle eest pühendati talle igaaastasel Panatenaiade pühhal ta Akropolisel paremate Ateena naismeistrite kujutud peplos, ja selle üleanne ta templisje oli fogu pidustuse tähtsam jündmus.

Muist käsitõist kaitse ta erilijelt pottsepatööd, enda Attika uhkust.

Kuulata palweid, Ateene: warjates kättega ahju aita, et õnnestuks uhkena potid ja kannud ja liuad, aita neil tublisti kõrbeda, rohkesti tulust anda. . . räägib juhtumisi püsinud pottseppade palwe jumalannale. Selle ameti kaitsejana oli tal ferge ka selle kahjulikke kuradikesi waigistada, kelle häwitawast tegewusest räägib sealjamas palwele järgnew wanne:

Dõhkuja ae, ae Mürtsuja, Wisakaja, Pudelipekaja,
 Süitaja, hullud, kes teinud nii palju kunstile häda!
 Pekake pannid ja rabage ahi ja paisake maja
 segi kõik, puru ja paru, las' pottsepp pingutab kõri.

Samajugused kuradikesed leidusid arwatawasti ka muudes käsitöödes, ainult pole meil juhulikult neist midagi teada.

Selle eest oli Pallasel sepaametis jeltjiline: osawaks jepaks loeti see, kes oli selle ameti õppinud „D e f a i s t o s e l t

ja Pallas-Ateenelt". Hefaiistos kui („vulkaanilise“) tule jumal oli siin paratamatu. Ateenas austati teda eriliselt: talle ehitati ilus tempel — vististi jama, mis veel praegu alles ja mida harilikult kutsutakse „Deeseuse templiks“ — ja tema ja Pallase auks peeti igaaastane pidu („Hefaisteiad“ ja „Chalkeiad“, s. o. jeppade püha) oktoobri lõpu poole, enne talve tulekut, mil oli eriti kohane tule heategewat jõudu meele tuletada. Kuid tule jumalaks oli hellenlastel ka nende heategija *Promeeteus*; ja ta räägib enesest õigusega jamanimelises *Nisühilose* tragöödias:

Promeeteuselt on tulnud rahwale
kõik käsitööd.

See ei wiinud tülile: ateenlased kummardasid kumbagi ja pealegi väga jarmanewal wiisil. Mõlema jumala pidustuste haripunktiks oli õine tunglajooks, milles hellenlaste kirk agonistiks oli väga osawalt seotud mõlema jumala loomupärase elemendiga.

11. *Kaubandusel* oli, nagu teatavas mõttes praegugi, kaitstjaks *Hermes*: rändaja jumal, kelle kuulus maoga ja u kindlustab rändajale maanteedel julgeolu, oli loomulikult ka kallasooriomanikkude kaitaja. Siit aga lewis *Hermese* tähtsus kahes jhis. Üldiselt jagunes wanadel, nagu meilgi, kaubandus kaheks haruks: esiteks hulgaliseks jisse- ja wäljawaetkaubanduseks (*emporiké*) ja teiseks kohalikuks kaubitsemiseks (*kapeliké*); esimesest peeti lugu, teisest mitte wäga. Kaitse, mis *Hermes* teiselegi andis, ta loomupärasest petmisest hoolimata, pidi paratamatult jumala tähenduse alandama; kogu oma suuruses ilmus ta esimese kaitsejana, kus oli isegi elu kaalul, ja mitte ainult selle mandri-, waid ka meriharus. Siingi tarwitseti *Hermest* kaitseks merirööwliste wastu, kuid sagedamini juhtus, et kaubitseja laewnik sattus mere enda läbi hädasõhtu — ja seepärast oligi ta jummitud kõiki merijumalaid kummardama, keda juba waremalt oleme maininud.

Uga kuna hellenlaste maa kogu laadi tõttu merikaubandus etendas palju silmapaistwamat osa kui mandrikaubandus, siis sattus kaupmehe amet peaaegu ühte *laewniku* omaga. Wiimase tähtsus oli Hellases otse määratu: Hesiodose „Tööd ja päewad“ piirawad oma aine

põllutöö ja laewandusega. Ja samuti asub Greeka pühade süsteemis merisõit otse põllutööle järgneval kohal. On arusaadav, et merisõidu pühade kõige mõnusam aeg oli sõidu hooaja algus ja lõpp, päevad peale kewadi ja enne sügise marusid. Ateenas olid jaks Delfiiniad aprilli alguses ja Püanepsiad oktoobris: mõlemad pühad olid meeldivalt seotud ühe Pallase linnale ülitähtsa meriteekonnaga, mil küll polnud mingit tegu kaubandusega — nimelt Teeseuse ja ta kahe Minotaurusele pühitsetud noormeeste ja neidude seitsmikrühma sõiduga Kreeta saarele. Wäral olid neid isad ja emad saanud, wäral olid nad oodanud nende kojutulekut — arusaadav, et mõlema püha talitused hoidsid wärskte nende tunnete mälestuse.

Praegusel ajal ei tunne Greeka erilist merisõidu hooaega — aurumasin ja kompass võimaldavad marusid ja pilwitust mitte arwesse wõtta. Endistel aegadel olid lood teised. Kuid siiski algas peale sügisest halba ilma waikne, selge aeg, mil Poseidoni töölised oma ametile wõisid tagasi pöörduda ja wõõrastes sadamates maru tõttu kinni jäänud laewad koju tuua. Ring Greeka loodususel ei olnud raske jeda imelist nähtust seletada. Ugu seisab selles, et sel ajal haudub merijumala püha lind alküon ujumates pesades oma poegi — jellepärast kutsuwadki wenelased jeda lindu praegugi „talwelsündinuks“ (zimorodok); tema pärast silubki Poseidon oma kolmpiiga merilaineid, et nad ta paljaste lootust ei uputaks. Sellest tuleb ilus Greeka wagalugu „alküonipäewadest“ — marule järgnevalt waikusest; ja sealtjamaast tuleb detsembrigi greekafeelne nimetus — Poseideon.

Kuid Delfiiniate ja Püanepsiate juure tagasi ajudes wõib tunduda imelik, et need kaks tähtsat merisõidu püha ei ole omistatud niiwõrd Poseidonile ega Hermesele kui jumalale, kel näilikult pole kaubanduse ega merega midagi tegemist — Apollonile. See on kahtlemata ühenduses sellega, et kogu pühade rühm oli Greeka kogukondade poolt määratud Delfi kaasabil ja õnnistusel; on täitsa arusaadav, et sealne preestritenõukogu määras oma jumalale kogu rühmas esimese koha. See selgub eriti juba nimetatud Püanepsiate pidustustist. Nad ei olnud mitte ainult merisõidu lõpetuse pühaks: kuna nad ühte sattusid

ka põllutöö lõpetusega, oli see üldse kõige filmapaistivam tööpiha. Ja esimene koht selles talituses kuulus ilusa sümboolsuse poolest otse üllatavale nähtusele: pidurongis kandis nāgus poisike, kelle wanemad mõlemad elasid (amphithalēs), õlipuuotsja, millele olid riputatud puu- wiljad, saiad, õli, mee ja viinaga täidetud kruusikesed, li- hidalt, annetused Demeeterile, Dionüsojele, Ballasele; see oli „eiresioone“. Ta kandis selle Apolloni kui pidupere- mehe ja töö ja töördõmjuje jumala templi juure. See- juures laulsid rongist osavõtjad lõbujaid laulufesi, millest faks on pūsinud. Üks käib järgmiselt:

Eiresioone kannab leiba ja punaseid wiike,
kannab kannus mõdu ja Ballase lõhnawat õli,
jamuti wiinakruusi, et uinuda joobunud lõbus.

Samal päewal annetati ka eramajapidamistes eire- sioonet — ning siin muidugi tekkiski see usuline talitus — Demeeteri, mitte Apolloni usu pinnal. Eiresioone finni- tati maja seinale, mida ta järgmise lõikujeni kaitses; mis temaga pärastpoole juhtus, on meile teadmatu, kuid on põhjust oletada, et ta palwetuste saatel kodusel foldel ära põletati.

12. Rõnelesjime jenini peaasjalikult tehaliust tööst; endastki mõista oli aga w a i m l i s e l g i tööl Hellases oma usuline pūhitjus. Algul oli ta tähtsamaks ilmutuseks ja otsetui kokkuvõtteks luule — täpjemalt väljendudes, kuna Greeka pinnal wiibime, choreia, s. o. luule, muusika ja tantju ühendus, hiljemini erinenud kunstide kolmainus idurakufe.

Uteenlased uhkustasid sellega, et just nende mägede- õhu puhтус neile jõudu andwat waimlijeks tööks ja luu- leks: seal kõrgetel nõlwakutel selguwat mõistus, tiivus- tuwat hing, tarkawat loomisinuustus. Selle töö jumalan- nad on seepärast mägede nūmsid; „nūmsoleptideks“ kutju- takse ka ennustajaid, kes oma anni teadja looduje tütreilt jaanud. Mägede nūmse süüsilijes mõttes nimetame „oreaa- dideks“ (jõnast oros „mägi“); kuid luuletajate inspireeri- jaina on neil wanem nimi, mis jugulane Ladina mons'iga — nimetus Muusa. Ka Attikal oli oma „Muusade kün- gas“, siin nad olewat isegi sündinud Harmoonia, Kokku-

kõla tütretena; kuid see muinaslugu ei saanud mõistelda veelgi vanemate juttudega, mis pühitsetud Homeroose ja Hesiodose nimede läbi, mille järele Muusad, Mnemojsüüne („Mälu“) tütrede, elanud kas Oümposel (Homeros) või Helikoonil (Hesiodos). Meile on siiski Ateena Muusade kuugas lähem, kuigi tema oma nime pidi loovutama auväärilisele, kuid halvakõlalisele Zilopappose nimele, kes ta II aastajajal peale Kristust ajalt püsinud mälestuskujuga kaunistas. Sealt avaneb kõige hurmavam vaade Afropolisele ja Pallase linnale, ja on kojutav jahedal õhtul ta lagedal tipul kõndides palvetada ta ununud jumalannade ees, kes siin kunagi waimustanud Aischülost, Sofolest, Euripidest.

Muusad olid inimese kogu waimutöö kaitsjad — amujsos oli nende nimi, kes olid jaks mõimetud: „Ärgu elagu ma iialgi amujia keskel,“ palus kunagi Euripides. Nad walwajid teda ta esimesist ebakindlaist lapsesammudest eluteel, lugemistundest alates: klassitoas seijis waduslikult muusa kuju, rulli või raamatut käes hoides näis ta põngerja filmis otsekui selle raske kunsti mõrdkujuna, mida talle õpetati. Ja pole ime, et ta oma esimese jaa-wutuse juht temale pühendas, et ta kõigepealt õppis... ta püha nime käänama: Musa, Muses Greeka, Musa, Musae Ladina keeleõpetuses olid „esimese käänamise“ näideteks (ning see ongi põhjus, miks keeleõpetus saanud kõige riiklikumaks kõigist teadusist, nii et tas esimene käänamine kuulub „nais-“ ja alles teine „meespoole“). Kristiusu ajajärgul näis jarnane paganliku jumalanna ülistamine teadagi lubamatu: „Musa“ asemel sai keeleõpetuses esimese kohta kõlalijest jarnane mensa — ka omastkohast edusamm.

On pois suureks kaswanud ja andub waimlisele tööle, siis on muusad muidugi ta kaitsewaimud. Luuletajate kohta on see kõigil teada; antiikaja usu õitseajal palusid nad järjekindlast enne kunsti harrastamist muusajid — uuemal ajal on nende ennemuiste elaw nimi saanud paljaks klassiliseks wiirastuseks. Nendega liitusid ka muud rõõmsad jumalused — Apollon, Hermes, Pallas (wiimast austasid eriti roomlased, kes ta oma Minervaga jamaastasid), — kuid kõige filmapaistwam koht kuulub siiski muusadele. Ja mitte üksnes luules — „muusika“ isegi päris neilt

nime, ja mõlemaid ühes tantjuga kutsuti „muusikalisteks kunstideks“, wahet tehes nende ja kujutawate kunstide wahel, mis wõrjusid käsitööst. Ja kui Ptolemaios ajutas III a. s. e. Kr. Aleksandrias esimese ajaloo tuntud teaduste akadeemia, nimetas ta selle täie õigusega Museo-niks, misjugune nimi kitsamas tähenduses praegugi veel muuseumil püsinud.

Kuid wõib küsida, kas ka waimline töö leidis Greeka pühade aegu pühitsemist, ja kui leidis, siis kus? Ja, wastame selle peale, leidis küll, ja pealegi igalpool. See oli nende tähtsam kaunistus, tähtsam põhjus, et nad mitte ainult puhkus polnud, waid ka kogu rahwast kaswatav kool. Kuid selle küljega tegeleme järgmises peatükis.

Eiin tahaksin lõpetuseks ainult veel tähendada ühele asjaolule, mis otsekohe seotud meid huvitawa ainega — töö pühitsemisele. Rahetjen wäga, et käesolewa kirjutuje kitsad piirid ei luba kuigi ühikisjalijelt isegi kõige filmapaistwamaid Greeka, eriti Ateena pühi kirjeldada; lugeja weenduks siis, et nende pärast wõib Greeka usku täie õigusega kutsuda inimkonna ajaloo esimeseks ja ainsaks rõõmuusuks. Seda tundis juba üks ta kõige waimukamaist poegadeist, Perikles; ta kõneleb oma kuulsas matusekõnes järgmist Ateena elu selle külje kohta. „Enam kui ükski teine rahwas pakume inimhingele puhkust oma usutalitustele igaaastaseid wõistlusi ja pidustusi lisades... mille rõõmjuus peletab nufriju.“

Kordan weel kord, et üksiasju ei ole mul wõimalik anda. Kuid isegi need wähearwulijed andmed ja wihjed, mis käesolewas peatükis esinenud, wiiwad ehk lugeja järeldusele, et Greeka pühad olid kõik muu, kui pühad meie mõttes, s. o. jõudeoleku päewad. Wastawalt oma eetika üldiselt jaatwale laadile oli hellenlane orgaaniliselt wõimetu jõudeolekut teenuseks pidama; temale polnud pühad mitte jõudeoleku, waid kihawa töö päewiks, kuid mitte ärilise kasu pärast, waid jumalate austamiseks ja enda hinge ülenduseks. Muidugi ei wõinud päewal, mil Pallase rahwas austas oma jumalannat Afropolisel wõi waatles Dionüsose teatris Sofoklese tragöödiat, juttugi olla igapäewasest tööst: kaupleja sulges tahtmatult poe, kuna polnud

lootust ostjaid meelitada, ja üldine meelepaha oleks tabanud arhondi, kel oleks mõttesse tulnud wannutatud mehi kohtuasja arutamiseks kokku kutjuda. Kuid see argipäewa töö katkestamine oli ainult püha tagajärg, mitte ta mõte ega siju. Ja kui õitseaja hellenlased oleksid kuulnud, et on olemas mõi tuleb rahwas, kes töös kui jarnases näeb peo ja jumalateenistuse teotamist, mis iegi „häwituse“ vääriline, nad oleksid teinud järelduse, et sel rahwal on väga isefugune arusaamine jumalakartlikkusest.

Muidugi, neilgi jõudis kätte aeg, mil nad kahtlema löid, kas see neile hea oli. Ei ole tarvidust sellele küsimusele wastata: antiikaja ja Bütsjantji Greekamaa välisegei kaju kõige põgusam sõrblus annaks selle kohta kõige kõnekama wastuse.

IV.

Jumala ilmutumine iluduses.

13. Jumalad elawad igaüks omas elemendis ja hingestawad selle; jarnane on nähtawasti ka hellenlaste kõige wanem kujutus. Me kutsume ta animatismiks, seega suurema wiljakuse huwides pisut teisendades selle sõnuse sõna tähendust, mis antropoloog Maret'ti loodud. Algul sulasid nad selle elemendiga ühte, omamata sellest olenematut kaju; see oli immanents animatismi ajajärk. Kuid wähehaawal wiis mõtete ja tunnete keskendamine jumalasse endasse kui elemendi hingesse nii kaugele, et ta wiimasest füüsiliselt eraldus: drüaad wõis oma puusse jääda, wõis aga ka sellest lahkuda, kuid jäi siiski tema drüaadina ta lähedusse. Algas transsjendentse animatismi ajajärk. Ja selleks eraldumiseks oli jumalal tarwis iseseiswat kaju, mis erineu ta elemendi omast; misjugune kaju wõis see olla?

See on otsustaw, saatuslik küsimus.

Üleminek transsjendentse animatismi ei iseloomusta Greeka usku, see on igapäewane nähtus; iseloomustaw on wastus küsimusele, misjuguse kaju tal jumalad wõtnud. On selge, et misjugune tahes kaju wõis olla ainult sümboliks — on ju jumalad olemuselt nägematud ja ilmrituwad ainult kellele tahawad. Kuidas nägematu nähtawaks teha? Milles ja mil moel ilmutub jumal? Sõus,

vastavad ühed; paljuütlemas mõistatuslikkuses, vastavad teised; kohutavas inetuses, vastavad kolmandad. Ring indialane kujutab oma jumalat mitmekäelise; egiptlane annab oma jumalale ihakali, iibise ja teiste loomade pea; metsinimene kujutleb oma jumalust moonutatud näoga ja fihwadega. Minult hellenlane vastas: jumalilmu-
tub iluduses.

Dieti ei mõinudki ta teisiti vastata: pole ühtki maad, mis oleks iluduse poolest Hellase vääriline. Kui ta praegu oma ifka veel wähearmulisi külalisi mõlub — praegu, mil ta omad elanikud ta jumalast lagedaks laastanud, halja rüü ta laantest riisunud ja ta jõgede hõbewoolu kuwatunud — misjuguena peame ta siis kujutlema inimpõja ja Maa-ema rahu ja armastuse õnneaegadel? Ja, jumalused, kes selle looduse hingestajid, pidi olema ije ilusad; oli ainult tarwis ta ilust teadlikuks saada, ja õige wastus tuli ijeenejelt.

Kuid müidugi läks jelleks aega; hellenlasedki wiisid oma jumaluse ebatäiuslikest jõu, hirmu, paljuütlemuse jätkudest läbi, enne kui leidsid iluduses tõeliselt jumalakartliku rahustumist. Ja kuna õige wanemal ajal tekkinud fugu pieteedi mõjul õige hilisema ajani püüis — pildipurustamise jõhker kirg oli hellenlasele orgaaniliselt mõõras, — siis mõib näha ajalooliselt ajal neljakäelist Apollonit Lakoonikas, hobusepealst Demeeteri Arkadias ja õigepealt jäle=inetuid erinüaid ja gorgesid. Kuid need olid ainult jäänused. Õige rohkem häämastas see katkeliisus inimesi erinüais, gorgodes ja muis jüingete, kahjulikkude jõudude kehastusis; veel Nijchülooski leppis sellega. Kuid wiienda aastajaja lõpul mõitis üldine püüd iluduse poole sellegi näilikult nii õigustatud ebakõla. Ei, ülem jõud ei mõi olla inetu. Hirmus, ja, seda küll, kus see tarwilik, kuid kas ei mõi ka ilu olla hirmus? Ring loodigi erinüate ja gorgode hilisemad tüübid, kahwatud, mõikad — ja ilusad; selle Meduusa pilgu ees mõib tareduda („Rondanini Meduusa“) ja ometi tunda, et ees on ebamaine iludus. Üksainus jumal jäilitas kangekaelselt oma wanaaegse loomaliku inetuse uue iluduse mõidukal pealetungil — olgu teistega kuidas on, kuid Baani ei saa ta kitzefujust eraldada. Ta jäigi ilusas

Greeka Olümposes ükfinda. Hellenlased leppisid sellega heajüdamlikult, aga kui algas ristiusu aeg, läks kitsejalgne jumal paratamatult kuradi nime all uude näitlikusse mitoloogiasse üle.

Kuid me tõttame liig ettepoole. Järgi siis, kui hellenlase mõte oli leidnud ainuteise jumalafartlikkusega sobiva vastuse jumala välise kuju kohta, oli veel hult maad selle teostamiseni: peitel ja pintjel ei jõudnud loomale mõttele järele, sest liig tugevad olid ahelad, mis neid sidusid. Pole kahtlust, et ka jellel ajal, mis ühendatud Daidalose nimega, püüdis kunstnik jõudumööda ta pilgu ees lehvitat jumaluse kuju ilu tõlgitseda; kuid käsi oli viisa sõna kuulma, kujutus sai lapjikul puudulik. Ja ometigi kandus teda ümbritseva kaasaeglaste austus, kes tas loomulikult nägid tänu eeskujul, jugupõlvest jugupõlve edasi hilisemate ja osavamategi aegadeni. Kiwinemise hädahoht oli suur: mõisid tekkida pühaduse monopooli omandanud „algupärandid“, ja küpsemate aegade jumalakujude loojad mõisid end nende läbi seotud tunda. Siis oleks ilu nägemus jälle õhku hajunud ega oleks lõpulikku teostust leidnudki.

Hellenlaste geeniusel juur wägitegu oli, et ta sest hädahohust mõidukalt jagu sai. Muidugi, „Daidalose-aegsed“ jumalate kujutlused oma naiivses konventionaalsuses jäid vanusse templitesse: poeg ei teeldunud austamast jeda, mida ta isa kummardanud, traditsioon näitas oma pühitsewat mõimu. Ja kui juhuslik tulekahju nad hävitas, püüdis kummardajate pärandatud armastus neid mõimalikult samal kujul uuendada — see oli sama tunde säilimise eeltingimuseks. Nõnda jaadi niinimetatud „arhaailised“ jumalakujud, mida õige rohkesti püsinud. Kuid miski ei takistanud kunstnikku sama jumala raidkuju uue templi jaoks enda meelest täiuslikumal kujul loomast; mõlemad woolud, alalhoidlik ja edumeelne, käisid kõrwuti üksteist ehitamata.

14. VI aastajajal enne Kristust saamutati jumalate kujutamises ideaal, mis meiegi ideaaliks jäänud; prärafaeliidid õpetasid meid selle niinimetatud „küpsel arhaika“ karsket ilu hindama. Muidugi ei mõinud keegi Poseidoni Apolloniks pidada ega ümberpöördukt: habeme efi-

nemine või puudumine määras valiku. Kuid muidu olid jumalad üksteise — ja ka inimeste sarnased, ja me eristame neid ainult nende atribuutide järel: kolmpii iseloomustab Poseidoni, maofapp Hermest, pifne Zeusi, lõvinahk Heraklest jne.

See oli veel puudus; jagu saadi jest järgmise jügu-põlwe ajal, V ja IV aastajal. Hindafime Zeidiaft, Polükleitof, Alkamenest, Praksitelest walefti, nähes neis ainult kunftniike, kuigi ujulife raidfunfti alal: need olid tõelifeid prohwetid, peitli prohwetid. Sama teenus, mis wana Ißraeli juhtes wanajeadufe prohwetitel — kindla, ülewa ja ühtlase jumalufe kujutlufe loomine — oli wana greeklaste juures kunftnikel, ja pealegi jeeuõrra mõjuwamalt, kuiuõrra pilt mõjub lõnast jügawamini. Dogma ja jutustufe pinnal oli ühendamine wõimatu, ei olnud tßentraalfet orgaani, mil oleks olnud küllaldaselt jõudu ja — oleme ju Hellases — tahtet kõige waturäätiwa häwitamifeks; ujulifeid talitufed olid erimail weelgi erilaadilifemad. Kuid pärast jeda, kui Zeidias oli Olümpias oma Zeusi loonud, oli juba wõimatu teda teifena kujutleda. Ja, jee oli juft tema, jee ülew ja hell jumal, „jumalate ja inimeste ija“, juft niijugune oli ta filmapilgul, mil töötas täita ta põlweadesse kiindunud ema palwet:

Mõnda ta laufus, ja kurrutas Zeus oma mustawad
fulmud:

lõhnawal lainel langesid alla waldaja juufjed,
walgufid alla hiilgawalt pealt, ja kõhtus Olümpos.

Ja endafsti mõifta kadufid jelle ülewa ilu ees uduna kõit wäikefjed ja alatud kujutlufjed, millega laulikute waimne ebakõpsus või nali olümplase kufu rüüwetanud; jellega jõbis ainult kõige juurfjugufem, ülewam, aifchüloßlikum kujutus:

Kuigi otßib ümber waim,
ei ju sarnast leia film,
kui tahab kõhklufte rufuwat lafu
endafst raputada hing.

Ning inimene ei võinud juba enam olla täitsa õnnetu, kui maailma valitseja talle oma olümpilase kujus oli ilmutunud.

Kuid kõigest weetlusest hoolimata oli see ikkagi karm ilu. Eriti karm oli Zeusi abikaasa, Argose Heera, ta kaasaeglaste Poliifileitose kujutuses — Heera-täidesaatja, see, kes valvas Greeka naiste abielu müsteeriumi ja neid valjuid kohustusi, mis neitsipõlve vabaduse asendasid. Karm oli ka Ateene, kelle ülalnimetatud Zeidias oli ta linnale ilmutanud, neitsilik Ateene Partenoni templis, mis kandis tema auks seda nime, seesama, kes juhatas ateenlastele ta sõjalised ja kodanlikud kohustused kätte, kuid kes samuti nende kohustuste korraliku täitmise tasuks enda ija aujärje ees palvetega ta kodumaa hukatusest päästis, nagu tema kohta ütleb juba wanaaegne seaduseandja Solon:

Uga ei iialgi hukka meid Zeusi võimukas käsi

ega hävita meid ühegi taevase nõu:

juuremeelsena asunud appi meil neitji Ateene,
väiklusepaistkaja laps hoiab meid vägewal käel.

Märksja pehmemdatud oli see valjus Demeteri, jumaliku ema, inimeste lahke toitja ja lohutaja kujus; me ei tea, kellele mõlgneme ta eeskujuliku esituse, kuid ilmelt jalle sarnane oli meil (hea jälgendina) alles olem Cirenene, õnnistusrikka rahujumalanna kuu, mille IV aastajaja algul Ateena kunstnik Pefisodotos raiunud. Temaga algab Peleponnesose sõjale järgneva usulise raidkunst, väikeste prohvetite aeg, kes hellenlastele ja meile nende vähemate ja teisejärguliste jumalate olemuse ilmutanud. Esimesed neist on Praksiteles ja Püsiippos. Tol ajal loodi kolm imelist jumalikkude noormeeeste tüüpi . . . ainult üks on meil alal hoidunud ta looja, Praksitelese, algupärandina, kuid just selle juur üleolu kõigist jälgendustist avatlebki meid waimus teisiigi samale täiuse tipule asetama. Apollon, selge intellektuaalse ilu ideaal, terweni waim, terweni unistus ja tahe oma ebamaises saleduses ja kerguses. Dionüsoz, looduse warjatud weetluste ihar jumal, paelum ja mõistatuslik nagu rõõle kewadõhk oma teatega wirgumistest, eluandwate jõudude juurewoolust. Hermes, nõtte noorusjõud, terweni tegewus ja tõelisus . . . sarnasena kui see peab olema, mitte sarnasena kui see on.

Ja neile vastavalt tats noort naistüüpi: *Ajrodiite*, armundiduvuise kuninganna, elu sigitava meelelikkuse õigustus iluduse puhtusena . . . lugeja ärgu kujutlegu selle õil seevõrra kuuljat „*Medici Venust*“, kellesse juba tervgelt puutunud aleksandrinismi õuefondlif mänglevus (jellepärast ta XVII aastasaja galantsese klassitsismile oligi nii meelt mööda) kui Praksitelese *Ajrodiitet*, ta Vatikani koopia puudulikkusest hoolimata. Ta vastab *Dionisosele*; jamal määrab vastab *Hermesele Artemis*, jumalanna-kiitt, tugew ja karmas, nagu wäimatus mööda metji ja niitufid ruttaw raugematu õiste drüaaditantsude juht kunagi. *Apollonile* wastaks *Pallas*, kui ta tüüp poleks juba eelmise periwodi usulijes raidkunstis kindlat kaju wõtnud; kuid wõib olla, näitab tuntud „*Giustiniani Pallas*“ jarnast *Zeidiase* ideaali lastumist IV aastasaja maisemate kalduwuste poole. *Zeidiase* ja *Polükleito*se kujude suurepärasus ei keelanud seerjuseidki ümbermoodustusi tekkimast, ja *Olimpia* *Zeus* ja *Argose* *Heera* on mõlemad jama muutuse osalijeks saanud, kuigi hoidsid oma suguluse V aastasaja algkujudega alal; ning kõigile lugejale tuntud „*Otricoli*“ *Zeusi* ja „*Ludovisi*“ *Heera* raidkujud, mida õiguslega imetlesid *Winkelmann* ja *Goethe*, ongi niisugused õigustatud metamorfoosid IV aastasaja usulis-kunstiliste tarwete waimus.

Zeusi lihane wend oli *Poseidon*; kuid ta suhtus wiimasega, nagu ülewa, rahuliku taewaga juhtub kirglikult liikuw meri. Sellest sai *Üsippos* aru; oma *Poseidonis* kujutas ta just kirglikku kärsitust. Kuigi näolt *Zeusi* jarnane, ei „*kurruta*“ ta kulmusid — nad on tal wihaselt püsti, nagu juuksedki on püsti, nagu kogu ta olemus näib jumalikuks kujuks jaanud kerkivate woogude jõuna. „*Zeusi* tõeline poeg“ oli jurelikult jündinud *Heraakles*; kuid maine rändamine wajutas talle oma pitseri ja põhjustas nii tõelise jumal-inimsuse tragöödia. *Sofokles* kujutas teda luules, jama *Üsippos* raidkunstis („*Jarnese Heraakles*“).

Ja lõppude lõpuks teiseses see *Zeidiase* *Zeusi* kaju III aastasajal weel kord ja andis *Brüaksi* peitli all greeklaste usulise raidkunsti wiimse toote, *Aleksandria* *Sarapis*, puht-Greeka jumaluse, mille *Ptolemaios* tahtis asetada oma *Egüptuse* kuningriigi jumalaema *Isise* wenna ja abikaasa *Osirise* ajemele. *Brüaksis* käsitas ki teda maa-

aluse Zeusina, Eleusiise pidustuste tunglakandja Demeeteri wennana — esines ju Hiski greeklaste kujutuses esiotja Demeeterina. Zeus, Poseidon ja Sarapis — need on otsekui kolm wenda, taewa, mere ja manala kuningad. Zeusil tõusewad ja lastuwad juuksed pidulikult — Poseidonil terkiwad nad marustena püsti — Sarapisel langewad nad nukralt alla, lahket otjaesist musta warjuga kattes.

Viisan lõpuks weel ühe sama Teidiase Zeusi teijendi, kuigi see wanem Brüakfise; mõtlen selle all Asklepiost. Kuid see inimeste terwetstegija ja paratamatust furnast päästja oli heasüdamlik; ta kummardamine päästjana puhkes just Kristuse sündimise paiku eriliselt õitsule. Ja kui kristlased tarwet tundsid lunastajale wälist kaju leida, kasutasid nad seeki juba walmisolewa Asklepiose kaju. Mii elab praegugi jumaluse juurema inimkonnale kuulutaja Teidiase innustatud mõte edasi.

15. Enne kui edasi läheme, waatame pisut tagasi.

Et suurte Greeka kunstnikkude loodud olümplaste pere marmoris ja pronksis kehastatuna oli tõeline „jumaluse ilmutus ilus“, seda ei tunne muidugi mitte üksi meie, kel (peale Praksitelese loodud Olümpia Hermese) ükski neist kehastujast pole algupärandina püsinud. Kui ižegi jäänud jäljendused, mis me muuseumides hoiul, ristiusu waimustatud ajaloo kirjutaja juust meelitasid hõike: „tõelised jumalad, tõelised jumalannad!“ (Renan) — misjugu ne pidi siis olema algupärandite mõju rahwasse, kelle jaoks nad olid loodud? Ja tõesti, kaine ja arukas Aristoteleski tunnistab: „Kui meile tuleks kunagi wastu inime, kelle pale sarnaneks sellele, millega raidkunstnikud jumalaid kujutawad, kahtlemata oleksid kõik walmis teda kõrgema olewusena teenima.“

Sellega ongi öeldud, mis oli ja on paljude arwates praegugi komistustiwiks: wanad hellenlased kummardasid oma jumala kujusid, teenisid neid; nende jumalateenistus oli „eidololatria“, w ä ä r j u m a l a t e k u m m a r d a m i n e.

Teised lähewad weelgi kaugemale: tähistades selle eidololatria kattetena alalhoidunud worme, mis tunnistawad, et muistsel ajal enne inimaoliste jumalakujude loomist mõisid igasugused algelised puupakudki kummardamis-

ejemeks jaada, räägiwad nad „fetiishismist“ Wana-Greeka ujus. Ning olgu: seega on hellenlastele loodud ühine ujuline aluspind ülem- ja Alam-Guinea metslastega.

Rõneleme kõigepealt „fetiishismist“. Kui Portugali merisõitjad, kes kodus kumardasid Jeesust = Kristust, Jumalaema ja pühimusi oma suurte meistrite lõuenditel, tutvunesid praegu nimetatud metslaste puupattudega, panid nad neile nimeks *feitico*, i. o. *facticus* (deus), „tehtud“ (jumal) — just sellepärast, et see suguharu nende arvates (kas õigesti või mitte, on ükskõik) säärases puupatus ei näinud temast väljaspool või temast olenematult elava jumaluse kuju ega sümbooli, vaid jumalust ennast. Sest vastasel korral oleks tulnud ka kristlasi fetiishistideks kutsuda, ja mitte ainult katoliiklasi ega õigeusulisi, vaid ka protestante, kes ristikuju pühaks tunnistavad — i. o. sõna „fetiishism“ kaotaks igajuguje terminoloogilise ja jätaks ainult sõimunime väärtuse.

Küsin nüüd: kas on meil vähematti õigust oletada, et kuningas Minojele ja ta alamale polnud labrüis (kaheterane kirves) mitte jumaluse Wälguheitja-Zeusi võrdkuju, vaid iseseisew jumalus, ja et selle kirve walmis raiunud kivilõhkuja või misjugune tahes inimene, kes seinale ta äärjooned kriimustanud, luges end „jumala tegijaks“? Ilmselt ei või tumm mälestuskuju seesugujena meile sellest midagi ütelda, kuidas teda käsitati. Järjekindlalt tuleb otjustada hiljemate aegade analoogial, i. o. tuleb „fetiishismist“ minna „wäärjumalate“ kumardamisele“.

Ja siin on asi täitsa selge, juba alates Homerosega. Kui Zeus armab heaks Tetise palwet täita, kui Ateene waimustab Diomeedest, kui Apollon warjab Hektori — mis see on, kas liikuvad taewajumalad või nende inimkätel tehtud kujud? Ei ole mõtet päridagi, seda enam, et Achaia ajajärg, mida Homeros esitab, ei tunnegi wäärjumalaid. Kuid võib olla sündis järgnewal ajajärgul, mil jumalaie pühakojad ehitati ja neisse nende kujud seati, jarnane ujulise tunde siirdumine, ja kujud asusid usklikkude teadwuses nende asemele, keda nad pidid edustama? Waatame järele. Mitmetuhandeline ateenlaste hulk jälgib teatris Aischülose „Dresteiat“; ta näeb, kuidas erinuuate

tagatiujatud kangelane istub Akropolisel ja jütleb kättega Ballase kaju; ta näeb, kuidas tema (Drestese) juure lastub Ballas ise, nii kõrvuti jattudes oma kajuga. Käs on sellega jätkuvalt öeldud, et kaju on ainult jumaluse ehtsus, mitte jumalus ise?

Kuid ometi kummardati seda. Ja, muidugi; kuid täitsa samas mõttes, milles wanaristiinu erilahkude usklikud „kummardavad“ (sõna ei ole tähtis) oma Kristuse, jumalaema ja pühimuste kujusid; ja ateenlane, kes suitsetas enda Ballase kujutuse ees viirukit, tegi seda täitsa sama tundega, millega katoliiklane ja õigeusuline veel tänapäew laupäeva õhtuti Püha Neitji kaju ees tulukeste jüütavad.

Ja nagu meil usklikud eraldavad teiste pühakujude seas „imetegijad“ kujud ja omistavad neile juurema pühaduse, samuti, täitsa niisamuti arvati ka Apolloni kujust Magneesias Maiandrosel, et sel on „õudu igasuguse ettevõtte jaoks“. Analoogia on siin täieline — mis pole imekspandavgi, sest siin on meil just ristiinu antiikjuurega tegu. Tõsi küll, teiselt poolt ei keeldu protestandid just seepärast lõbust meid „wäärjumala kummardajaks“ nimetada, kuid teame ju, et nad selle juures mõnitavad ainult ega kõnele asjalikult.

Etteheide wäärjumala teenimises tabas Wana-Greeka usku ristiinu apologeetide sõnade põhjal; ristiinl omaforda käis Juudi oma jälgedes, milles sõlaldus pildilõhkujalikku haputaignat juba wanaseaduse prohvetite ilmutustest saadik, kuid mille tüli aegu hellenismiga ainult fordis epifuurlaste, uusafadeemikute ja küünikute filosoofiline apologeetika. Kõige kaalumamad olid kats wäidet.

Esimene, filosoofilist apologeetikat iseloomustaw kaalumus puutub üldse antropomorfismi, mis on mitte ainult jumalakujude kummardamise, waid ka lihtsalt nende olemasolu aluseks. Ta ulatab juba Xenofanezeni, VI aastajal e. Kr. elanud rapsoodist-filosoofini. „Moorlased“, ütleb ta, „kujutlewad oma jumalaid mustadena; ja kui hobustel oleks wõime oma jumalaid kujutada, nad kajuksid neid kindlasti hobustena.“ Ja mis edasi? Mitte ainult meie, XX aastajaja inimesed, ei wõi selle oletuse peale Goethe jurematu sõnaga wastata, et „kõik kaduw

on ainult tähendusjõna," ja ojutusega, et usk ise kui jumaluse teisendus kaduma inimese teadvuses on midagi kaduvat, on vaid tähendusjõna. Küsime Alischüloset, mis ta Xenofanesele vastaks? „Zeus, kes ja iganes oled — kui sulle meeldib, et nimetame sind selle nimega, siis panemegi sulle selle nime," ütles Eleusise prohwet, õiglaselt kaitstes hellenlaste tunnet jumala nimetuste juhtelisusest, mis nii lahkuminek Semiidide ühekülgsusest. Ring muidugi oleks ta Xenofanesele kostnud sama mõtte. „Zeus, milline ja iganes oled, kui sulle meeldib, et kummardame sind see kujus, siis olgu, tehkem seda," — ütleme, Anteenori kujus ja hiljemini Zeidiase omas.

Aga kust teadsid hellenlased, et see meeldib talle? Sellest tuleb veel jutt.

Kuid on ka väga võimalik, et Xenofanes ei wajanudki neid õpetusi — on meil ju tegu kattega. Väga võimalik, et Hellase rapsood ei waielnud kujude kummardamise, vaid nende lendlitu wälimuse sarnastamise wastu jumaluse igawese, inimtundest olenematu kujuga. Kuid kordan, et kogu see oletus on iseloomustaw ainult Hellase filosoofilise apologetika kohta: judealased ja nende järele kristlased, kes tunnustasid, et jumal „lõi inimese enda kuu järele", ei wõinud seda muidugi tarwitada.

Üldarusaadawam on teine wäide. Hellenlane kummardab jumalakuju, s. o. kimiraiuja wõi walaja töö jaa-dust. Ta omistab temale, inimesele, jõu jumalat teha. Misfugune ekjimus! Wõtan, lõõn ta jumalal kae ära; waatame, kas ta on wõimeline end kaitsema ja mind nuhtlema. Ja teie, sõgedad, ennemini kui inimeste käetööd kummardada, kummardage seda, kes selle jumalategija inimese loonud.

See wäide on väga uskumapanew ja tõestaski oma mõju tumedail ajal ja tumedate inimeste wastu; kuid meie, IV—III aastasaja ateenlased, tunnustame ta seks, mis ta on — täielikuks moonutuseks, mõnikord tahtmatuks, kuid enamasti pahatahtlikuks. Ja, kummardame Ballast ta Zeidiase raiitud kujul, kuid iialgi ei uskunud me sel kujul jõudu jätkuwat end barbaarlase rüwetuse eest kaitsta. Ja kui lööd ta wigaseks, on see teotus ja patt, sama suurt kui walewanne, kui lugupidamatus wanemate wastu, kui

külalise haavamine; ja ära muretse, küllap jumalanna sind selle eest karistab — kui mitte nüüd, siis kunagi edaspidi, kui mitte selles, siis teises ilmas, kui mitte sinu ihus, siis sinu järeltulijate ihus neljanda põlveni või veel kaugemale. Kuid sellest olenematult on see meie usutunde haavamine, mille eest sind ise karistame, ja mitte pärastpoole, vaid nüüdsama. Ning mis puutub „jumalategemisse“, siis on see sinu poolt paljas teadmatus. Ükski Zeidiajegi raiutud kuju ei saa iseendast austuse esemeks: jenikaua kui ta viibib kunstniku töökojas, võib kunstnik ja iga teine teda raiuda, talts misfugused tahes osad ära lüüa või ta täiesti puruks peksta, ega loeta seda jumalateotuseks. *U s t u s e e s e m e k s j a a b t a a l l e s p ü h i t s e m i s e* (hidrysis'e), s. o. väga piduliku sakramenditaolise usulise akti silmapilgust alates, mille kohta leidub teateid Autokleidese „ekhegeetikas“. Ja pühitsemise eel peab käima küsimuse asetamine jumalale, kas talle meeldib temale pühitsetatav kuju ja kas ta on nõus temasse osa oma jumalikku jõudu walama, et see tänajest peale saaks nähtavaks wahetalitajaks nägematu jumaluse ja selle kummardajate wahel. Harilikult on juba sellest küllalt, kui pöörame Delfi Apolloni või Eleusiise jumalannade kohaliku „ekhegeedi“ poole; pidulikumail puhkudel korraldatakse rongikäik Delfisse. Aga kui Zeidias oli oma Olümpia Zeusi raiunud, jõandas ta Pitheheitjalt endalt küsida, kas talle meeldib ta kuju, ja jumal läkitas taewasest kõrgusest ta jalgele oma tulikäskjala, wälgu. Sõida Olümpiasse; seal näidatakse püha „enelküüfioni“ — kohta, mida rabanud Zeusi pikker meie rõõmuks ja ta prohwetit igaweseeks kiituseks.

16. Kuid jätkatam. Seni oli meil jutt ainult ühest kunstilise ilmutuse wiisist — kujuraiumisest ja pealegi ainult ühel alal — jumalakujude kui kummardusesemete loomise alal. Tähendame kohe, et maalikunst etendab ses asjas teisejärgulist osa — jumalate maalitud kujusid kummardamise esemeina ei leidu riiklikus kultuses üldse mitte, vaid ainult erajumalateenistustis, ja sealgi harwa. Kuid meil tuleb veel kõnelda temast ja ka raidkunsti muist harudest, siin kõneleme *a r h i t e k t u u r i s t*.

Neil „Achaia ajajärgu“ kaugetel aegadel, mil ei tuntud veel jumalate raidkuiusid, jaadi ka templiteta läbi;

riiklik jumalate kummardamine sündis lageda taewa all, jels tarwitjети altar, mitte tempel. Tempel arenes alles aegamööda, ühes tarwidusega anda maja — muidugi mitte nägematule jumalale endale, waid ta nähtawale esitusele, kujule. Ja jarnane tempel näibki pühast hieest kaswanud ja arenenud: algul põimiti ta puudest lehtlad, mis jumalakuju katuse moodustasid (see weel Homerosel esinew komme püsis mõnedes kultustes kõige hiljemate aegadeni); pärastpoole loeti kindlamaks puude wahese wäike lööw püstitada, ja hiljemini moondati lööw ühes ümbritsetate puudega pooliti wõi täiesti kividest ehitatud hooneks — nii tekkis sammastikuga „tjella“, kõigile tutaw lihtne, kuid ülew ja wangistaw „Greeka templi“ kuu. Jumalateenistus sündis endiselt altari juures lageda taewa all, templi ees, mitte templis endas, mis oli ainult jumaluse asupaik, mitte usklikkude kogumiskoht; jellepärast ei olnud tarwidust neid wäga mahukatena ehitada, ja kõige ülewamadki neist olid õige wäikesed, wõrreldes idamaa uskude ja ristiusu kivihiiglastega.

Kuhu ehitati templid? Sest ajast, kui Greeka riikides kuninglik wõim warises, muutusid nende „akropolised“ kuningalinnustest jumalate loomulikkudeks asupaikadeks; jünna ehitatigi peaaesjalikult nende pühakojad. Nii asus Pallase tempel Ateena Akropolisel achaiiaegse „Grechteuse maja“ ajemele, kuigi omandas wiimase nime — ja temale järgnesid sama jumalanna teised templid, lõpetades Partenoniga. Wäga soowitawad olid templid ka linnawäljal, millel otjustati riigiasju. Kogu Hellase usu südapunktid, Delfi ja Oümpia pühad hiied, kühjesid templitest. Seameelega ehitati neid maanteedegi ääre, linna müüridest wäljapoole — nagu ristiusuaegse Rooma fuori le mura, et rändajat juba kaugelt lohutaks „hästikorraldatud“ linnale lähenemise tunne. Ja weelgi soowitawam koht oli merisõitjatele kaugelt nähtaw neem — praegugi wõib ümber Attikale kuulawa Sunioni pööraw palwerändaja Poseidoni templi walgeid sambaid filmates läbi elada sama sooja tänutunde, mis see jumalakoda wanasti isendanud Ateena kodanikele ja külalistele.

Kuid need olid ainult templid sõna ülewamas mõttes: Hellase usu wäliskuju teisendamiseks tuleb juure lijada wäi-

tesed ja vähenõudlikud, kuid oma mõtisklevas lihtsuses imeilusad nümside ja kohalikude „heerooste“ pühakojad, pühad koopad ja hiied, külajumalate lihtsad raidkujud — siin häälestamafujulisele wiigipuule tugenew türsos mõi selle oksale riputatud tümpaan, mis pühendab puu Dionüsosele, seal õlipuu ladwast waataw Pallase herm, seal kaugeal Hermese mõi Paani peaga ehitud aiasammas. Igal pool see looduse intiimne ühtesulamine kunstiga usutunde üldises harmoonias, mida emake-Maa tundis ainult lord oma ea kestes; kaasaegne inimene saab sest kujutluse Pompei maastikest, eriti neist wäikseist, lihtsast, mis ei kuulu üldtuttawate hulka ega weetle otsekohe hääletu linna ja Napoli muuseumi saalide külataja tähelepanu.

Kuid raidekunsti oja — tema juure pöördugem — oli ka teenimat laadi: tema ehtida oli pühakoda, milles elutses tema loodud jumalus. Kui kogu tempel oli Greeka teetoonika põhiprintsiibi järele struktiivsete jõudude loomulik ja jamal ajal karnis väljendus, ehtis raidkunst selle töö puhkemomente — neid pindu, milles wastamisi liikuwad jõud üksteist tasakaalustasid. Siia kuulusid eriti frontoon — fassaadi lame kolmnurk karniisi rööbasjoone ja katuse kalbjoonte wahel, ja metoobid, friisi ruudud karniisi toetawate triglööfide wahel. Siin polnud enam koht ainuvalgese jumalakujule, waid terveile stseenidele — suurtele frontoonidel, wäikele metoopidel. Ja kus stseen, seal ka mütolooogia — see usklike ebatõustaw „luuleline usk“, mis samuti kaunis, ehk küll sellegipärast teisejärguline. Kuid kujutagu peitel frontoonidel Pallase sündi ja ta tüli Poseidoniga Attika pinna pärast, Pelopji maadlust Dinomaojega ja Lapiitide riisumist metsekentauride poolt — ükski ei ole seega weel kohustatud uskuma, et see tõesti nii oleks sündinud, et see üldse ongi sündinud. Siiski äratab meis nende ilusate walgete, tumedapõhjaliste kujude waatlus walju ilu — ja ilu kaudu usu meeleolu.

Ja lõpuks pühendused. Neid olid täis „löömid“, ufesised, sambawahed, trepiastmed, pühakojade lähem ümbrus — raidkujud, bas-reljeefid, pildid, kõik oli siin edustatud. Iga pühakoda oli muuseum, kuid muuseum, mis pühendatud jumalusele ja mis sellepärast samuti juhtis waatleja hinge ilu kaudu usu. Ja kõrgesti lugupeetud kogu Hella-

jes tunnustatud jumalate tarad — Apolloni oma Delfis, Demeeteri ja Koori omad Eleusises, Pallase oma Akropolisel, Zeusi oma Oümpias — need olid juba tõeliselt usulise ilu ja ilusa usu ilmselgavate kuningriigid. Eugedes kas wõi Pausaaniase kuiwi nimestikke, nutab hing seda kadunud, hingestunud ilu taga, mille jarnast ilm pole näinud enne ega pärast seda. Ja siiski nägi Pausaaniase seda II aastajal pärast Kristust, ajal peale nii rohkeid halastamatute sõdade häwitusi ja Rooma asewalitsejate riisumisi; kuid wõis lugu olla tol ajal, kuhu mõttes kan-
dujime — õitswal IV ja III aastajal enne Kristust?

17. Riikumatu kuju ilu on ainult üks jumaluse kahest ilmutuswormist; teine oli — jõnaline ilu, tahaks lugeja täiendada? Ei. Hellenlane ei oleks hellenlane, kui ta nõnda piiraks oma muusa wõimuala. Ei, üldse liikuma, mööduwa affekti väljendus mitte üksi sõnas, waid ka helis, ja mitte üksi helis, waid ka tummas liigutuses. Sõnoleu-
jün Hellase muusa täisloominguist — kolmainjast ch o -
r e i a j t, mis seisis ühewõrra koos luulest, muusikast ja tantsumist. Kõik kolm olid pühendatud jumalusele, kuid jes kolmainujes oli walitsewal kohal t a n t s.

See ongi olemiku usule orgaaniliselt arusaamatu. Kas wälise asjaolu, raske idamaise riide, wõi wiimase põhjuse, antiüüsilise püüu tõttu keha worme millegi ebapuhtana peita — wõi oma põhimõttelise waenu tõttu igasuguste nähtawate kujutuste vastu on ristiusu eitaw juur, judaism, antiikse usu pärijail lõpuliikult wälja kiskunud ijegi selle ta põhisugeme mõistmise. Kas oleme wõimelised jüwenema neisse tähtsasse Plaatoni sõnusse: „On tarwis, et me noorsugu ei tantsumis ainult hästi, waid et see tantsumis ka head!“ Ja siiski õpetab meid hingeteadus, et shest on palju wahenditum ja mõjuwam kui sõna, ja loogika sunnib meid tunnustama, et sellepärast jätabki shesti, liigutuse poem — s. o. just tants antiikaja mõttes — me hingesse palju sügawamad jäljed kui kõige geniaalsem jõnaline luuletus. Braegusel ajal teewad antiigist waimustatud inimesed katseid „keha emantjipeerida“, nähtawale shestile ta õigused uuesti tagasi anda; ja kuigi need katked awal-
daks wanaaja greeklasesse kahtlemata sama mulje, mis meisse tumma harjutused artifuleeritud kõnes, keda alles

täies eas õpetatakse rääkima, peame neid ometigi termi-
tama ja õhutama: wahest õnnestab me lastelastel jiiiski
mattunud pühakoda lahti kaewata, inimkonnale minetatud
elutäius tagasi anda.

Hellenlased tundsid jeda elutäiust — kuid õnnetusjeks
ei leidnud nemadki tantju tähestikku ja seetõttu on ainult
jälgendama esituse teel edasi antud antiikaja choreograa-
fide geniaalsed poeemid igaweseks hukkunud. Wõime nende
üle ainult nende tähtsuse põhjal otjustada; ja kui juur see
oli, selgub sellest, et kõiki juuri pühi saatid neitside, selle
seetõrdsje jugupõlwe õilmestiku, ringmängud. Noormehed
näitafid peale selle oma ilu igajugusil kehaliilil wõistlusil,
ratja ja jala, warustuses ja kerge ihufattega; kuid
Ateenas korraldajid isegi kaunistehaliised wanakesed juma-
lanna auts ringkäike, õlipuu oksad käes — see oli nende
choreia.

. Muusika ja luule jumalateenistuse choreia ju-
gemeina on meislegi otjekohe arusaadawad, kuna meislegi
kirik neid säilitanud ja arendanud. Waimulik muusika oli
antiikajagi usule tuttav; sellega kaajas käis waimulik luule,
haruldajelt mitmekesine ja rohkeharuline, ja ise oli see wis-
tisti sama mitmekülgne; abinõudelt lihtne, oli see mõjult
wägew. Kuid teada on meislast õige wähe. Kõige põhjaliku-
mad on me teadmised hellenlaste usulise luule alal, kuigi
needki on wäga katkeliised. Minult kolmainja choreia ülem-
aste esineb meisle ajaloo täies walgustuses — n ä i d e n d;
kuid seegi ainult oma sõnalisest, mitte muusikalisest ega
orchestilisest küljest. Näidend oli dionüüsliku aate kõige
täiuslikum väljendus; ainult jelt usulisel aluspõhjalt ongi
see täiesti arusaadaw.

Me pilt oleks wäga puundulik, kui Hellase jumalatee-
nistuse choreeilisest osast kõneldes jätaime tarwilisel mää-
ral rõhutamata temaga paratamatult kaajas käiwa lisan-
duse — a g o n i s t i k a. Wõrdjusaadet dieti käsitades
potentsiaalje sõrdjusena, j. o. elumõnude üldfättejaadamu-
sena wastawalt inimese wajaduslikult erilaadilistele wõ-
metele, pühitjes antiikaja demokraatia oma uju faudu wõist-
lustungi, jeda pingutustele wirgutajat ja üldjuse huwides
indiwiduaalsjete jõudude arendamisesle õhutajat. Wõistame
kerge waewaga wõistlust wõimlemise alal — siin on ago-

nistika kogu asja tuumaks. Wähem arusaadaw on meie agonistika choreias; kuid siingi oli see tarwiline wirts. Wõistlejad ühifutud ringmängudes esinewad tütarlaste rühmad, mõistlejad täiskaswanud, nimetatud rapsoodid, kes esitasid Homeroost Panatenaiade pühäl, aga mõistlejad ka rapsoodist poisikest, kodanikkude pojad, kes kandisid teda Apatuuriate pühäl ette. Wõistlejad tragöödiate autorid Dionüsose pühil; mõistlejad koorid, kelle esitada olid „lühirijed“ (s. o. eriliselt choreilised) osad; mõistlejad ka peaosades esinewad näitlejad. Isegi rahwalõbususe madalaid, wulgaarseid worme pühitses teatawa määrani agonistika: küla=dionüüsiail anti auhind sellele, kes püsis teistest kauemini paljasjalgsena õlil, täidetud nahkotil, antesteeriail sellele, kes esimesena peale heerolbi märguannet jõudis wiinakruusi tühjaks juua.

Midagi samalaadilist sünnib meiegi rahwamängudel, kus need weel alal. Kuid üllataw on üks asjaolu. Alles hiljuti leitud Herondase katke sisaldab teate tesmofooriade wiimse päewa agôn eupaidias'est — auhind anti õnnelikule emale, kes aasta kestes kaunima lapse sünnitanud. Beensusi me ei tea, kuid tõsiasi on kindel.

Kaunima — siingi jäi Hellas endale truuks. Ja, just Demeter = Tesmofoori pühäl. Sest iludus ei lmutub Jumal — jäärane on pärijail ülesohtuselt unustusse wajanud hellenlase ust.

V.

Inimliku ühiselu pühitsemine.

18. Läheme üle neile Greeka usu waatekohtadele, mis omandanud „kõrgemate“ nime — kuigi see, et neid nii nimetada wahetegemiseks ülalmainituist, tarwitseti teataval määral taganemist emakest=Maast. Ja siin kuulbi esimene sõna inimliku ühiselu — s. o. üheltpoolt perekonna, sugukonna ja suguharu, teiselt poolt rühma ja korporatsiooni, edasi linna, riigi, Hellase, inimkonna usulele pühitjusele.

Perekonna, s. o. ühise maja ja usualuse läbi ühendatud ühiselulise rakuse südapunkti oli jumalik olemus, kolle — ja hellenlaste sügaw usuline mõtlus awaldus sees, et see olemus neil ja wiist ainult neil esineb naisisikuna,

jumalanna *Hestia* n a. Ühe kõige wanema jumalusena kaswab ta, mõib öelda, me lihase filma all immanentsest, misjugukena teda ainult tundiski Homeros, transtendentseks: juba Hesiodosele on ta jumalanna — isik, Zeusi õde, nagu Heera ja Demeeter, kuid wastandina neile neitsilik; see tuleb sellest, et tema element on koldetuli. Ta hilisema transtendentiaalseks muutumise tagajärjeks oli see, et teda nii harva kujutati: isegi kogukondade templitesse ei asetatud ta kuju, teda kummardati tema sõõrdkuju, templi sees altaril lõõmawa kustumatu tule näol. Majas oli endastki mõista seisukord sama.

Viikumatusena temale pühendatud kolde elades oli *Hestia* perenaise tõeline sümbool, kelle tegewus wastandina mehe omale sündis maja sisemuses; temaga oli jumalanna seepärast wahenditult suguluses. Ja ajal, mil Greeka perekonna „patrilineaarse“ korra tõttu maja ühes kogu warandusega läks normaalsest isa käest poja kätte, oli *Hestia* seaduseks matrilineaarne pärimus. Kui noorik wiidi mehe koju, käis ta ees ema tunglaga, mis süüdati ta maja kolde kohal ja selle tunglaga süütas ta oma tütre ja wäimehe koldele uue tule — selle majandusliku traditsiooni ilusa sümbooli, mis siitpeale ema ja ämma kae läbi tütre-minija laudu uude majasse asus. Nii muutub püstitatud *Hestia* maja kaitsejumalannaks, wägewaks ja warjawaks; nende juhetete intiimsusest ja südamlikkusest mõib tunnistust anda Alkestise surmaeelne palwe *Hestiale* Euripidele näidendis:

Jumalanna,
mind wõtab Haades oma musta linna,
ning wiimist korda tulin paluma
sind weel: oo kaitse minu waeseid lapsi.
Poeg saagu armsa naise, meelise mehe
mu tütar leidku, ja kui jõuab järg
neil kaduda, siis mitte nagu mina,
nii warakult ja õnnetult, waid õnnes,
kui selja taga elutee ja maitstud
ta rõõmud kõik ning ootab waike uni
neid kodumulla hõlmas.

Selle armu eest peetigi teda ülijuures aus. Palwetes, mis paljudele jumalatele määratud, oli wiisiks teda esimejena nimetada: „... *Hestia*, kellega terve inimõis-

tus käib alustada," ütleb wana kuningas jama Euripideje „*Taëtonis*“, jona „*Hestiaga alustama*“ muutus isegi alalijeks kõnekäänuks. Teda palus peremees enne ärajõitu; teda ta teretas tagasitulekul. Kui majas sündis lapsuke, kanti ta umbes wiieks päewal ümber kolde, seega teda *Hestiale* esitades; see oli tõeline perekonnapäha (*Amfidromia*), millest wõtsid osa kõik sündimise pealtwaatajad, ja sellega käis ühes wõõruspidu. Ring päha oli igauks, kes istus kolde juures (*ephestios*); selle toiminguga kindlustas tagaetatav omale harilikult isiku kaitse, kelle poole pööris.

Samawõrra kui *Hestia* oli perekonna naisprintsiip, oli ta meesprintsiip *Zeus = T a r a f a i t s j a* (*Zeus Herkeios*), kes seisis oma altari kõrwal majaõuel. Siin toimetati majaperemehe juuresolekul koduseid ohwerdusi: enne seda lastis peremees leegitsewa tuki altarilt weeambrise ja niisutas selle pühitsetud weega ligiolijaid, nii pererahwast kui külalisi, nii wabu kui orje. See *pi s e r d u s* (*chernips*) oli sakramentaalne talitus, mis finnitab osawõtjate wahelisi sidemeid; piherdusest lahtimõistmine oli sellepärast nuhtlus, mis määrati autuile. Ohwrit ennast saatis wõõruspidu, mis dieti moodustaski ta peaosa: jumala auks põletati ainult ohwri sümboolsed, toitwuse mõttes alawäärustatud osad, muud jäid külarahwale, kes sel moel muutus „jumalate lauanaabriks“. Hellenlased mõistsid väga hästi, et jumalale läheb waja au, mis sümboolis väljendatud, mitte ainelist toitu; komme toidunaineid põletamise teel häwitada oli talle seepärast wõõras. Teiselt poolt wiis lihatoidu haruldus sellele, et iga loomatapmisega käis ühes ohwerdus, nii et isegi jonnale „tapma“ (looma) wastas Greeka „ohwriks tooma“ (*hieruein, thyein*), milles arwatawasti awaldus eelpool, lk. 30, osutatud tundeherkus.

Maja kaitzjaks wõisid muidugi olla teisedki jumalad, eripuhkudel erisugused; harilikult olid jaks *e s i w a n e = m a t e w a i m u d*. See on jällegi üks Greeka usu intiimsemaist külgedest. Sest nad elawad, majaperemees toob neile kombeis ettenähtud annid ja ohwrid, seega on nad sest huwitatud, et sugu õitseks ja et säiliks tema were — nende were puhtus. Endi maaalusest asukohast „lakitawad nad õnne“ oma järeltulijatele; neid kutjutakse laulatuse rõõmust osa wõtma, mis oli nendegi rõõm; ja on arusaadaw,

et nende halastamatu wiha tabas patustaja naije, kes abi-
elutruuduse töotust murdes nende mere pärimuse katkestas
ja nende ja iseenda majasje „mõltjid lapsed“ tõi. Ja kuna
lahkunu wiiale süttinud hingeft tõusis erinüia, siis on aru-
saadaw, et ta peale mõrtsukatööde ka naije abielurikkumist
karistas:

Teie nägijad koletu mõrtsukatöö,
teie määnduja ajeme nägijad võs!

palwetab Sofoklesel Elektra. Mehe abielurikkumine lei-
dis abikaasa naiselikkude tunnete haavamisena samuti hul-
kamõistmist komba läbi, ja kui haawatu selle üle kaebas,
siis ka seaduslikus korras, kuid eelnimetatud põhjusel ei
olnud see usuline kuritegu.

„Inimene peab oja mõtma looduse igawestest elust,
lappi järele jättes, et need tema asemel jumalaid teeniksid,“
ütleb Platon („Seadused“ VI lkg. 773 E.); ja Farnell
nimetab need sõnad õigusega „kõige ülewamaks abielu- ja
isakohuste wäljenduseks, mis kunagi kõlblijes mõi usulises
kirjanduses aset leidnud“. Selt seisukohalt on arusaadaw,
et abielu Greeka waadete järele oli *salatalitus*. Nii
jeda nimetatigi — telos; ta kaitsjaid, abielupaari eeskuju,
Zeusi ja Heerat kutsuti niisugusena teleioi. Selle mõiks
seletada ka teisiti; kuid otjustaw moment on see, et Atee-
nas weel elusolewate wanemate poisikeseas poeg — Wene
laulatuste „pühakujuga poisikese“ algkuju — forwitaie
leibu ümber noorpaari kandis ja neile selle juures sakra-
mentaalsed, salatalitustest tuntud sõnad ütles: „Põgenejin
kurja eest, leidjin hea.“ Kuri on mõõdurvus, hea on iga-
wik, niihästi müsteeriumis kui laulatuses; tõu jurematus,
mis tingitud abielust, wastas hinge jurematusele, mis tehti
findlaks müsteeriumi läbi. Ja sellega on täiesti kokku-
kõlas see, et peigmees ja pruut pulmakambris Demeeteri,
mestijündiwa wilja ja müsteeriumide jumalanna nais-
preestri poolt wastu wõeti, ning alles pärast tema õnnis-
tust algas pulmaöö. Ja jällegi on eelpool mainitud Far-
nellil õigus, kui ta ütleb: „Apostel Pauluse sõnad kirjas
Efesose rahwale (pt. V, 32.): „See on juur jalaasi“
(mysterion), millel oli otjustaw tähendus hilisema kiriku
waate kohta abielule, wastawad nii waimult kui kujult en-
nemini Wana-Greeka usukombeile kui judaismile.“

Nimetasin juba „abielupaari eeskujuks“ jumalaid Zeusi ja Heerat; tõepoolest oli nende „püha pulm“ (hierogamos) inimpulma algkujuks ja pealegi — nagu tõestab hiljuti leitud katke greeklaste kõige vanemast proosateosest, Süüroose Terekiüüdeste salapärasest raamatust — selle talituste viimsete peenjusteni. Selle jumalate pulma mälestust pühitseti jaanuarikuus, mida kutsutigi „pulmakuuks“ (Gameliön), vastavalt põllutööst elava Greeka kombele enamasti talvel pulmi pidada. Siis valmis esimene inimõikus umbes samal ajal, kui emakee maa lõikustki, ja Püanepsioni kuul (oktoobris) võidi pühitseta nii isade püha — apatuuriad — kui emade oma — tesmofooriad... nagu mulle tundub, ilus tunnistus inimese ürgaegsest ühtekuuluvusest loodusega.

Ja veel enam avaldus see ühtekuuluvus jumalannas, kelle poole pöörsid sünnitajad; see polnud Heera ega De-meeter, abielu ja perekonnaelu riiklikult kinnitatud jumalannad: oma ihu wilja sünnitab naiskodanik samade seaduste põhjal kui iga emane metsloom, ja sama jumalanna kaitseb neid mõlemaid. Tunneme teda juba: see on Artemis.

Täitsa arusaadav, et jarnase usulise õnnistuse läbi pühitsetud perekonnas olid ühiskud liikmed kõige kindlmini ühte liitunud. Kuigi seadus ei tunnustanud isa õigust oma laste elu ja surma üle, nagu Roomas, olid isa ja veelgi enam ema isik siiski lastele pühad. „Wana isa ja ema ei pea majas saama vähema au osaliseks kui jumalate kujud; wanemate needus ulatab kiiremini jumalate tõrju kui ükski muu needus, ja niisama nende õnnistus: jumal ise rõõmustab au üle, mis lapsed ja lapselapsed wanemaile ja wanawanemaile näitavad.“ (Platoon, „Seadused“ XI, lkg. 930 & je). Ja keegi ei või poega kohustest wabastada isa auga surmani elatada, kui see isa ise enne pole rikkunud oma kohustusi poja vastu, ta kaswatusst hoolitusse jättes. Sama pühad olid ka wendade ja õdede omawahelised kohustused — jätkeb jst, kui nimetame Sofokleje „Antigone“. Ja tõesti, Greeka riikide ajalugu, nii palju kui leiamegi ses süngeid lehekülgi, ei sisalda neid isade ja poegade ega wendade wahelisi tülisid, mis nii sagedasti on häbiplikiks Germaani ja Slaawi rahwaste ajaloole; ja

fui Timoleon Korintosest IV aastajal surmas oma wenna, siis ainult seepärast, et wend oli saanud kodumaa türaniks ja et kangelase hinges kodanikukohus wennakohusest peale wõigast heitlust wõitu sai.

Kuid Greeka perekonda kuulujid peale wabade ka weel orjaid; nad olid perekonnaga „pierduse sidemetel“ seotud ja seisid Hestia ja Tara-Zeusi kaitse all. Neile esitleti neid perekonda wastuwõtmise päewal, kusjuures kombeks oli neid maiustega üle kuhjata — tunnufeks, et neil uute peremeeste majas „magus“ saab elada. Edujamm mõrrel-des homeroseaegse Achaja ajajärguga oli see, et peremehel enam õigust polnud oma ümmardajate elu ja surma üle: orja tapmist peremehe käe läbi ei karistatud ainuüksi seaduslikul teel, waid see oli usulinegi kuritegu, mis reostas maja, milles see korda saadetud. Ja hellenlased tundsid, et nad selle waate poolest orjadele rahwaste seas ükfinda seisid. Üldse tuleb pidada meeles, et tavalik kujukutlus „antiiikaja“ orjapidamise õudustest käib ainult Rooma latifundiate ajajärgu kohta, mil wõidule pääsis Kartagos tärnanud suurpõllupidajalik „istanduste“ süsteem; Greekas oli orjadel wäga wastuwõetaw elu, nagu tõestawad komöödiad ja Platoon: osawõtt perekonna üldisest elust-olust andis nende ißkikulegi elule enam tuuma kui sel puhul, kui nad oleksid pidanud ainult wiimasega piirduma. Muidugi pidi orjus langema ja langeski Greekas endas esimesena tekkinud juhtsõnade tagajärjel; aga kui hinnata eluworme olenemuses mõnutundest, mis neile omane, siis ei saa erapooletu kohtunik teisiti, kui peab mõõnma, et kogusummas oli Greeka ühiskond isegi oma mitterabas osas õnnelikum meie omast ta tsentrifugaalsete püüetega, mille tõttu juba ammu oleme emakehest-Maast eraldatud ja eraldume praegu üksteisest, ja mille läbi ükßildus ja kõledus on pääsnud sinna walitsema, kus muiste oli walitsejaks kodune soojus Hestia kiirte all.

19. Perekonna ja kodanliku kogukonna (polis'e) wahelülideks olid *j u g u k o n d*, *f r a a t r i a* ja (jugukondlik) *f ü ü l e*. Nende poliitiline tähendus kadus Greeka kõigis paigus, kohati warem, kohati hiljem — Ateenas Kleistene uueendustest 507. a. e. Kr. alates — ja nad oleksid hoopis häwinenud, kui poleks omal ajal pühitjust leidnud

inimliku ühisele laienemate kontsentriliste ringidena. Oma ujuline tähendus jäiliski neil.

Tõsi küll, *j u g u k o n n a* asjus piirdus see tähendus erafultujega. Sugukond mahutas endas perekonnad, kelle sugulusjärele oli kindlaks tehtud ühise sugupuuläbi; ta kaitsjaks oli jällegi Zeus, kuid mitte enam herkeios, nagu perekonna puhul, vaid homognios, „sugulaste“ väljendaja. Ja harjumuse tõttu oldi sunnitud sugulased perekonna pidudele kutsuma — pulma, laste nimepanekule, matusele. Kuid jellelga näiski asi piirdunud.

Suurem oli *f r a a t r i a* tähendus, kuhu kuulusid sugukonnad, kes arvasid end põlvnenemat ühisest (mainasaegsest) eelajast, omamata kindlat sugupuud. Neil oli oma riiklik pühha; see oli meile juba tuntud kolmepäevane „isade pühha“ oktoobris, apatuuriad.

Fraatorid tulid kofku; õnnelikud isad esitlesid neile oma wastajündinuid ühes tunnistajatega, kes kinnitasid nende seaduslikku päritolu, ja nad märkisid viimased oma „fraatori nimestikkudesse“, mil meie kirjuraamatute märkuste taoliselt oli riiklik tähendus. Muidugi ei võinud see kantselei-toimetus terwelt kolm päeva nõuda: viisiks oli põhjalik kostitus, milleks ohverloomad tulid samuti isadel nõutada — suurem (kureion) poeglapse, väiksem (meion, s. o. just „väiksem“) tütarlapse puhul. Ja see ei olnud kõik: fraatorid olid huwitatud ka endiste aastate lõikusest, mis nad kodanikkude kirja kannud. Esi-nesid poisikesed oma õpingute wiljaga, Homeroje lugulaule peast ette kaandes — ja silmapaistvamad noortest rapsoodidest said autasu.

Oli muidugi ka (sugukondlikkude) jüütlede pühhi, kuid neist ei tea me praegu midagi.

Jndiwiidist perekonna, sugukonna, fraatria ja jüüle kaudu riigini — see on ühtlane tee, mis ajaloolistel aegadel märksa lüheneb kolme loetletud lüli peaaegu täielise kadumise tagajärjel. Kuid oli teinegi, ajaloolise ajajärgu lävel sündinud rada: perekondliku korraga võisteldes kogus see jarnanemad isikud *r ü h m k o n d a d e k s* (või korporatsioonideks) ja alistas nad niisugusel ühiselulisel kujul kodanlikule kogukonnale. Mõnes riigis sai rühmituslik korraldus isegi perekondliku üle võitu jeevõrra kui see

üldse võimalik — nii oli Spartas lugu. Teistes — neist on vähe kuulda olnud — jäi perekondlik organisatsioon puutumata. Alteenas olid mõlemad tajafaalus.

Korporatsioonid, seewõrra kui nad olid käsitööliste loodud, liitusid neid jumalaid ühijelt austama, kes nende tööd kaitsejad: osalt ongi need meile juba tuntud. Kus nad aga wabama laadiga olid, olenes neist endist kaitsejumala või „heeroje“ walik. Muidugi seisis suur osa nende korporatiivset elu jumalate ja heerooste auks peetawais pühis, sellega ühenduses olevais ohverduis, wõduruspitudes, wahel ka mängudes jne. Eriti huvitawad meid waimutööliste rühmitused, mis ajutati luuletajate, kunstnikkude ja filosoofide poolt. Nende ajutaja muutus peale jurma elussejäänud liikmete filmis ise misikjugaheks heerojeks ja jäigi jeks kõige hilisemate sugupõlweneni.

Neist rühmitujist, kus liitusid küpsed inimesed, ja sagedasti kogu eluks, eristame samaealiste, eriti noormeeste ja neidude ringe. Delfi usu loodutena olidki nad pühendatud Delfi jumalustele — noormehed Apollonile, tütarlapsed Artemisele — kusjuures tuleb meeles pidada, et see oli hilisem Artemis, Apolloni neitsilik õde, kes ajaloolise arengu tagajärjel samastus metja ja ta sigitawa jõu wanaaegse jumalannaga, sellega neitsil tuli jällegi tegemist, niipea kui ta Heera ja Demeeteri tuliproowi läbi tehes tema kui sünnitajate jumalanna poole pööris. Buudutame siin jällegi üht Greeka usu paelsuwamat külge, noormeeste wõistlusi ja neidude ringmänge ja laule. Sel pinnal wõiski areneda sõprus, mille kultus polnud kuski nii wõimas ja püha kui just hellenlastel. Me ei saa aega sel kaua peatada, kuid suur osa Greeka ilu on ses warjul, ja Platoonit kogu ta idealistliku filosoofiaga saab ainult jelt pinnalt täielikult mõista.

20. Kuid inimliku ühiselu krooniks jääb jiski, ja kõigepealt greeklaste eneste käsitusel, riik — õigemini ta Hellase teisend, linnriik, iheisejaw ja olenematu polis. Arusaadaw et seegi asetati usu kaitse alla, ja pealegi niisuguse usinuse ja agarusega, nii meelesdi, et palju oleviku uurijaid peawad tõe kiuste wõimalikult kogu Greeka usku riikluse seijukohalt käsitada.

Müüt — sama vähe junduslik kui kõik müüdid — teab jutustada, et kunagi jaganud jumalad Siküoni (miks just sinna, on teadmatu) kokku tulles omavahel inimeste linnad. Heera saanud endale Argose, Dioskuurid Sparta, Ares Teebe, Ateena puhul sattunud Poseidon ja Pallas vastolusse, mis lahendati meil juba teada oleva viisil. Seestpeale on Pallas Ateena kaitsejumalanna, ta palweile Zeusi aujärje ees mõlgneb linn, et ta veel on puutumatu ja terve. Kui idast lähenes Persia äikesepilv, näis, et „kõne ja nõuga kaitseb teid jageli Pallas Ateene — asjata: jõuetu võitma ta meelt kõrvõimuka Zeusi.“

Kuid siiski õnnestas tal üht paluda:

„puise müüri waid warjaks

tütrelle annetab nägija Zeus; jääb võitmata see waid päästuseks teile ja õnneks ja abiks tõuswale soole.“

Ja selle tõttu, et ta parem kodanik Demistokles Ateene tahte õieti mõistis — ses mõttes, et „puine müür“ tähendawat laewaparrast — pääsis Pallase linn sedapuhku tervena.

Kii siis on Pallas Ateena „linnaaitaja“ (Polias, Poliuchos); tema püha — meile juba tuntud juulikuu panatenaiad — oli kodanliku ühiskonna kui seesuguse püha. Balju päewi pühendati igasugustele „agoonidele, mis mõimaldasid talle waadelda oma noorsoo jõudu, osawust ja ilu“ — ja seda, kes „warustustantsul“ hoidis kilpi nõrgakaelisena allpool rinda, häbistati sellega, et ta „unustawat Tritogeneia“ (s. o. Pallase). Kuid kõige pidulikum oli wiimne, hekatombide päew, mil Akropolisel terve kogukond ilu ja edustawuse poolest walitud indiviidide isikus jumalannale esines, mil korraldati kuulus „panatenaiade pidurong“ ta templi ette — pidurong, mis Teidias kujanud oma Bartenoni friisil. Ses leidus Pallase õlipuu oksti kandwaid auwäärt wanakesi, ohwriloomadega meeste rahwaid, ratsutajaid noormehi, ja rongkäigu kõige weetsewama osa moodustasid kaunid neiud — kanesoorid — ja tütarlapsed — arresoorid; kuid pidu kangelannad olid jumalanna õpilased, perenaised, kes ta auks olid kudunud pidupepslohe — kujutustega ta enda wägitegudest mõitlusest tumeda gigantide võimuga, kuid ka teenefamate kodanik-

kude kujudega, keda tänulik linn pereemade hoolika käe maral oma suuremeelse eestkostja hooletusteks soomitas.

Hellase usu riiklik laad avaldus ka ses, et riik te ei s t e g i j u m a l a t e p ü h a d e s t o s a wõttis; see oli paratamatu, sest neid pühitseti lausa taewa all, tänamail ja wäljul, mitte erahoonete waguas warjus. Kuid see pole kõik: agonistika ja eriti choreia pool-sundusliku loomu tõttu olid need pühad kodanikele tõeliseks kaswatawaks kooliks, ja demokraatial oli õigus, kui ta selle eest hoolitses, et wäesemadki nende heategewast mõjust ilma ei jäänud. See wiis n. nim. „teorikooni“, s. o. wäga wäikeste (2—3 obooli, s. o. 30—35 penni juuruste) abirahade jagamisele, mis määrati pidulikele. Selle eest olid need pühad aga ka nii õelda ateenlase elu õilmed; need unistused, mis olewiku inimesel isefate, tsentrifugaalsete püüete ümber keerlewad, koondusid hellenlase ja eriti ateenlase tsentripetaalses waimus ta armastatud üleriiklikesse pühadesse.

Teatawa määrani oli ka kodanikkude erausl riigi hoolet all, kuid ainult seewõrra, kui küsimuses oli esiwanemate poolt jumalate näpunäitel määratud talituste täitmine — isetunde asju ei riivanud riik. Ateena wanemad wiisid oma kihlatud tütreid heameelega Ateene templisse, ja wastawalt käis peale pulmi naispreester noorikut waatamas ja kodanikule ning tulewasele kodanikule emale kaitsejumalanna õnnistust wiimas. Ja kui kodanikule usaldati miski riiklik amet, käis üleandmise eel järelepärimine, kas ta täidab oma pärandatud kultuuse kohustusi ja austab oma esiwanemate haudu. Selle ülekuulamise põhjuseks oli kartus, et kodanikkude hooletuuse puhul jumalik wiha ka selle riikliku toimetuse edufuses wõib kajastuda, mis tema kätte usaldatud.

Tõsi küll, mitmeidki üllatawad mõned juhused, mis näitawad, et hellenlastele ja eriti ateenlastele ei olnud wõõras ka teataw usuline sallimatus: kõige kuulsam neist on muidugi Sokratese surmamõistmine Ateena uuendatud demokraatia poolt a. 399 e. Kr., kuna teda süüdistati ses, et ta „ei tunnustawat riiklikult tunnustatud jumalaid, nende asemel toowat uusi däämonlike jõude, ning rikkuwat noorjugu“. Kuid see kõik põhjeneb

arujaamatusel. Ateenas ega kuski mujal polnud seadust, millega oleks kottutõlas olnud Sokratese vastu esitatud süüdistus; juba see üksi teeb Ateena ja Hellase suhtumise ususse põhimõtteliselt erinevaks uuemate riikide õiguse-likuks tunnustatud sallimatusest. Dieti ei mõigi meie mõistete järele sarnastel tingimustel kohut mõista, sest nullum crimen sine lege. Ateenas oli see veel mõimalik — kuid on endastmõistetav, et sarnasel korral ei tabagi süü sallimatuses riiki, kui kehtivalt „hästikorraldatud“ asutust, vaid antud kohtuniiskluse koosseisu. Ja viimaseist teame, et nad talitajid filmapilke meelcolu mõjul; riik oli parajasti wabanenud „kolmekümne türranni“ võimu alt, kelle juhiks oli Kritias — kahjuks Sokratese õpilane ja pealiskaudselt otjustades kõnelas näide „noorjoo rikkumiseft“ seitsmekümneaastase targa poolt.

Ennemini võib hellenlastele ette heita wastupidit — liigset sallimust selle maailma kõige mõõraste wastuwõtlituma rahwa maale pääsnud teiste rahwuste alawäärtuslikkude usuvormide kohta. Tõsi, kõlwatud, julmad või paheliste kommetega kultused olid keeldud; kuid leidis ka erandid, ega saa teisiti, kui peab pahan-dama korintlaste üle, et nad VII—VI aastajal e. Kr. rahwuswahelise kaubanduse walitsejaina oma mereäärjes linnas Afrodiite nime all andsid warjupaiga semiitide Astartele ja tema „hieroduuliale“, s. o. usulisele prostitutsioonile. „Wõistlejime foiniiklastega“, ütlesid nad endi kaitseks, „ja võitsime nad; kuidas mõime keelduda jumalannat austamast, kes meid nii ilmselt merel jäästnud.“ Kuid siiski oli autu see järe barbaarlaste priuk enese juure tuua ja seega rüüwetada Wana-Hellase ilu ja armastuse jumalanna karske fuju. Ateenlased, korintlaste õnnelikud mõistlejad VI—V aastajal e. Kr., ei jäljendanud neid ses — ja muidugi täie õigusega.

Puudutame lühidalt ka kodanliku ühiselu usulise pühituse muid tunnuseid. Kuna riik oli ainult perekonna enam arenenud aste, linn ainult enam arenenud maja, siis ei ole ime, kui linnriigiski oli keskpunktiks püha kolle ja selle jumalanna Hestia. Ta asenes prütaneionis, riigivalituse alati kohalolewate orgaanide istangute paigas; siin põles jumalanna kui linnakaitseja kustumatu

tuli, ja mõiste hestiuchos polis osutab selle tule pühadust. Nagu majas majapidamise meesprintsiibi edustajaks Hestia kõrval oli Zeus-Tarakaitaja, samuti kummaridas ka riik oma linnaohoidjat Zeusi, Zeus polieus'i; tema püha aegu (Dipolia) oli wiisiks eelpool tähendatud „buffooniate“ komme, mis küllaldaselt tõestab ta wanadust. Ja Platoon talitab täitja õigesti, kui pühendab „Seadustes“ oma ideaalse linna akropoliise Zeusile, Hestiale ja Ateenele (V lhf. 745 B).

Ja nagu maja austas oma esiwanemate hingi, samuti näitas riik uulist au oma lahkunud kodanikele, milleks oli määratud antesteeriade püha, mis wastab umbes hingede päewale (dzien' zaduszny) katoliku riikides. Minult peetakse seda seal kirikuaasta lõpul, 2. novembril; Greeka usk, ustatwana oma intiimsele ühendusele loodusega, pühitjes antesteeriaid, (s. o. lilled püha) weebruaris, mil peale talwekülma awanewad maa piirid ja ühes esimeste kerdadõite tärkamisega lendawad ta kätte alt ka furnute hinged. Kuid antesteeriad olid Dionüsojegi pühaks, nagu nägime (lhf. 32), ja tõepoolest wõrreldi ilusal jümboolsusel hingede tagasitulekut jügisel mulda maetud wiina uuea ja hingestatuna tagasiilmumijega maapinnale. Kuid nii wõi teisiti, aga hinged kutsuti elawate eluhooneisse; seal wõõrustati neid toidu, joogi ja waatemängudega, et kindlustada järgmiseks aastaks nende poolehoidu, ja läkitati siis maaalusesse asupaika tagasi sõnadega:

„Nüüd hinged wälja! Lõpnuud antesteeriad.“

Midiewiczzi „Gijjade“ lugejad mäletawad ehk wastawad kombat ja sõnad.

Kuid kõigile hingedele au näidates eraldas linn nende hulgast siiski mõned walitud ja tegi nad isikliku austuse esimeks; need olid ta kohalikud „heerosed“ (sõna sakraalses tähenduses). Mõnikord olid need tõesti inimesed, kes kunagi elanud ja teenuste eest „heeroseks tõstetud“ (mis umbes wastab algristiinu pühaks tunnustamisele); säärased olid eriti hiljutiteks linnade asutajad (heerosed-istitesed). Ja kuna iga linn oli kellegi asutatud, siis pidi igal olema oma asutaja heeros; ning kui pärimus

ei teadnud ta nime, oletati, et see oli jamaajugune linna nimega — s. o. et linn oli talt saanud oma nime: sel põhjusel austaski Sparta — Lakedaimon oma heeroft Lakedaimoni, Korintos oma heeroft Korintoft, Ateena selle vastu muidugi ei kedagi, sest see oli ju „jumalate ehitatud“ linn. Kuid temalgi olid oma kohalikud heerojed. Üks neist oli meile mõistatuslik kangelane Akademos, kelle hiis wõttis Plaatoni kooli üheksaks aastajaks oma warju alla, mille tõttu ta nimi elab weel praegugi kõigis me „akadeemiais“. Riimoni algatatud on kuningas Deeseuje, Ateena, kui mitte linnana, siis Attika peakindlusena ajutaja kultus; see algatus oli tingitud wägimehe „religwiate“ Sküürose jaarelt Ateenasse wiimiseft. Oli olemas muidki heerojeid.

Endastki mõista pühitseti tähtsaid toiminguid, milles linna riitlik elu awalbus, näit. rahwakoozolekuid, kohtuistanguid jne., usulistest aktidega, mis wastasid me palwetusele. Kuid ühifikasjusse me siin ei jõuene.

21. Linnast kaugemale ei arenenud hellenlaste riitlik mõte; sellegipärast oli neil oma rahwusliku ühtekuuluvuse teadmus, mis põhjenes kõigepealt ühijes, kuigi lõpmatult murdeiks hildunud keeles (wiimase suhtes eristasid end hellenlased barbaaridest, mil line algul üsnä ilmsüütu mõiste tähendas ainult arusaamatu keele kõnelejat), teiseks paljude ühistes kommetes („Hellase ühised seadused“) ja kolmandaks kõigepealt selles, et hellenlased tunnustasid samu ja samanimelisi jumalaid. Wiimasel alal teostuski Hellase rahwuslik ühinemine, sestwõrra kui see üldse teostus. Ta õiguslik vorm oli Amfiktioonid.

„Amfiktioonid“ tähendab „need, kes elawad ümber“. Mille ümber? Tingimata templi ümber. Tempel tarwitjes walwet — tas oli ju peale hoone jagedasti kallihinnalisi annetusi, kariloomi ja maad. Jäe ta ei wõinud end kaitsta, seepärast kaitsefid teda „ümbruse elanikud“, amfiktioonid. See lähendas nad üksteisele. Nõnda kaitsefid Euboia linnad oma ühist Artemise templit Amariüntoses, ja kui faks tähtsamat neist, Chalkis ja Eretria, alustasid omawahel kauakestwa „Delantoni sõja“, millest

wõttis kogu Hellas osa (VII aastajajal e. Kr.), kohustujid nad lasferiistu mitte tarvitama, kottkuleppe põhjal, mis oli kirjutatud jumalanna templikivile. Ja sest peetigi kinni — Artemisega ei heidetud nalja, see polnud „paberilipakas.“

Sarnaseid amfiktiooniaid oli palju; kuid kõige kuulsam oli siiski Delfi oma, mis sõlmiti ajaloo lähel jugharude poolt, kes olid siis kõige wägewamad. Ja peaaegjaliselt selle amfiktioonია tõttu omandas Delfi „kogu Hellase koldena“ walitsewa koha Greeka linnade seas, kusjuures juba selle nimetuse walik näitab, et Hellast juba käsitati laiendatud kogukonnana, nagu kogukond ühes oma koldega prütaneionis oli laiendatud maja. Selle usulise ühinemise kogu Hellase poliitikalale heategewad tulemused awaldusid siingi järgnewas lepingus: „Kohustun wandega mitte lubada amfiktioonია linnliiget häwitada, talt ei sõjas ega rahus joogiwett riijuda ja sõda kuulutada igale riigile, kes julgeb midagi jellelaadilist ette wõtta.“ Rahjuks ei kannud need paljutöotawad algused täiel määral seda wilja, mis neilt wõidi oodata; seewõrra kui meil wõimalik otjustada, oli jels kaks põhjust. Esiteks kaotasid lepingu sõlminud riikidest paljud ajaloolisel ajal täiesti oma tähenduse, kuna neil amfiktioonide nõukogus samasugune hääleõigus edasi jäi kui Ateenal ja Spartal, mille tõttu see nõukogu edustawa orgaanina enam Hellase poliitilisele korrale ei wastanud. Teiseks kadus Delfi rahwuswahelise poliitika pöörisesse sattumise tõttu VI—V-aastajajal selle linna tähendus rahwuslikude paleuste kaitsemüürina perslaste wastu. Poleks olnud neid kaht põhjust, „Hellase ühiskoldest“ oleks saanud ta wägew prütaneion „üldhellaskliku“ Zeusi ja ta wõimja poja Apolloni kaitse all. Sarnane oli Hellase kawatsetud usk.

Teised hellenlaste usulise ühinemise kehtkohad olid nende rahwuslikud mängud, mis samuti kandisid jumalateenistuse laadi — Nemeas ja eriti Olümpias olid nad pühendatud Zeus'ile, Iftmosel Poseidonile, juba mainitud Delfis Apollonile. Siia kuuluwad ka Eleusise müstereiumid sest ajast, kui neile sama Delfi Apolloni nõudel hellasewaheline tähendus anti.

Gelpool nimetatud Hellase ühissjadused olid kui mitte kõik, siis osaltki usuliselt pühitsetud. Osutan tähtsamad.

Tunneme juba H e r m e s t ja ta wägewat sau — ma duehtega keppi — julgeoleku sümbooli nii wõõraсте kui waenlaste keskel. H e r o l d i t e, Hermese julaste käes ei kaitstud see mitte üksnes neid, waid ka isikuid, kelle saatjaks nad olid — jelletõttu jaigi sõja ajal heeroldite seisus hellasewahelise laadi. „Sestjaadik ei käinud need kaks riiki enam teijiti läbi kui kästjalgade kaudu“ tähendab seda, et nad olid sõjajalal. Palun tähele panna, kuidas siin me ees Hermes äkitselt kaswab, see „margajumal“, kelleks teda inimesed kujutasid, kes naljatawa mitoloogias wõtsid usu pähe. Ei, muidugi, see tuleb põhjalikult uuritada. „Wannun Hermese, oma ausa ameti kaitaja nimel“, räägib Sofoklesel kästjalg Dichas. „Kui saadik wõi kästjalg annab wõõriti edasi, mis talle usaldatud, tuleb teda süüdistada Hermese ja Zeusi seaduste ülekohтусes rikkumises“, ütleb Platon — need on ehtsa usu hääled. Ja naljatawa nendega ei saanud — kui Argose kästjalg Koproüs Ateenas rahwa omakohtu ohwriks langes, panid Eleusiise jumalannad, kes ses linnas Hermese huwijid kaitsejad, talle epittimia peale, millest linn wabanes alles tuhande aasta pärast.

Teine seadus käis a b i p a l u m i j e (hikesia) ja w õ õ r a s t e w a s t u w õ t m i j e, kahe teineteisega sugulase instituudi kohta, mida ühendas Zeusi enda kaitse. Püha oli wõõramaalane, isegi waenlane, kui ta, õlipuuoks käes, heitis jumala altari ette; Zeus Hikesios walwas teda ja hoidis ülekohтусe ümberkäimise eest. Kuid oli lihtsamaidki abipalumi se kombeid; äärmisel korral jätkus sellest, kui paluma käega puudutati kellegi inimese kätesse wõi lõuga wõi põlwe, et omale sama Zeusi nimel ta abi tagada. Lähedases ühenduses sellega oli ka p e l g u p a i g a (asylon'i) komme, mis teatava määrani käis kõigi pühakute kohta, kuid mõne kohta eriliselt. Muidugi tähtas kõigil jarnastel puhkudel kuritarwituste hähaost; „hästikorraldatud“ kogukondade õigustunne ei wõinud lubada, et ka kurjategija abipalwe wõi pelgupaiga waral teenitud karistusest hoiduks.

Kuid võõramaalasele ja waenlasele kui niisugusele oli julgeolek kindlustatud.

Mitte vähem mõjuv abinõu polnud võõraste w a s t u w õ t m i n e, millest Greekas erilise pühadusega kuini peeti: „austa jumalaid“, „austa wanemaid“, „austa külalisi“ — jeejugused olid kolm tähtsat kasku. Algul tunti ainult eraviisilist võõrustamist, kuid see oli päritav: achaialane Diomeedes ja Trooja liitlane Glaukos lasetatud teineteise ees odad ja isegi wahetawad warustuse ja sõlmimad midagi werewenduse lepingu taolist, niipea kui teawad teineteist „isadelt päritud sõpruses olevat“. Kuid jagedamini sündis see äratundmine tahwlike (sümbolon'i) murrukoja järele, mis isad wõi esiisad wanasti sõprusliidu sõlminisel pooleks olid murdnud.

Aga kuna sama kogukond oli laiendatud perekond ja tal oli oma Hestia kaitse all olem kolle, siis oli võõrustusleping ka terwete kogukondade kohta võimalik: nõnda sijnas prokfenia instituut, mis osalt wastab me konjuli ametile. Kiimon näituseks, olgugi et ise oli ateenlane, täitis Ateenas Sparta prokfeni kohuseid: see tähendas jeda, et kui Kiimon sõitis Spartasse, oli ta riigi külaline, kui spartalane sõitis Ateenasse, oli ta Kiimoni külaline ja seisis kõigis ettevõtteis Kiimoni kaitse all. Nõnda tärkas võõrasõbralikus Hellases Zeus Võõrustaja (Zeus Xenios'e) warju all hellasewaheline õigus.

22. Kas wõis jett areneda ka r a h w u s w a h e l i n e õ i g u s? Teiste sõnadega, kas tunnustas Greeka usk ka inimkonda? Puudutame siin jeda tunnust, mis asetab jelle juba ükfi kõigist muist kaasaegseist uskudest kõrgemale: ajal, mil Jehoowa oli alles oma „walitud rahwa“ täieline jumal, kes teisi rahwaid tarwitas ainult tööriistana jelle karistamiseks wõi jellele tasuandmiseks, oli Homose Zeus kogu inimkonna jumal, kes ühewõrra heatahtlikult waatas nii hellenlase kui tema waenlase peale, kui nad jeda wäärijid.

„Häda! Armsama mehe näen pagewat jeal ümber linna, näen jeda lihafilmi, ja jüda pakitjeb põues!“
räägib ta Sektorigi, achaialaste juuremast waenlaseit Trooja all. Ja joowiski, et jelle raamatu lugeja peaks

need katsi salmi ustarvamalt meeles kui kõik muu, et need sõnade juures „greeklaste usk“ esimestena ta waimu silma ette kerksid.

See sündis jellepärast, „et hellenlane ei olnud seotud nimele maagilisel jõul, et ta oli wastuwõtlik humaansete ja salliwale aatele, mis Iisraeli Semi tõugu hingele nii raske oli omaks wõtta — aatele, et inimene wõib mitme nime all kummardada üht jumalat“ (Farnell). Leiame selle aate selgesti wäljendatult juba Miichu-loje sügawamõttelises palwes Zeusile:

„Zeus, kes olidki — kui nii
kutsuda end käsijid,
nii sind, jumal, kutsugem.“

„Kõige julmem fanatism, kõige metfikumad usujõjad tekkisid wähemalt osaltki nimele maagia läbi sihendatud wae-nuliste tunnete tagajärjel. Hellenlased olid kõigest sel-
lest wabad; ükski usujõda selle sõna tõelises mõttes ei rü-
weta Greeka ajaloo lehekülgi; ja miski õnnetu loogika ei
sundinud neid teiste rahwaste jumalusi kuradi astmele
alandama. Ja kui uuemaaegne inimene juba on jõud-
nud teadwiseni, et wahe jumalikkudes nimele ei ole
kuigi oluline — inimühklusele lõpmata tähtis käsitus —
wõlgneb ta selle peaaesjalikult Hellase hingele“ (Farnell).

Esiotsja, kui hellenism weel oli piiratud oma kodumaa
rajadega, oli selle teadwuse tagajärjeks ainult salliw wa-
heford teiste rahwaste uskudega. Lehitsegu lugeja sel-
t waatekohalt Herodotoje ajalugu: ta weendub, et hellen-
lase filmis ei olegi „paganaid“. „Traakialane kummardab Arest“, „egüptlased kummardawad Zeusi (Ammoni),
Demeeterit (Jisist), Ateenet (Hatori)“, „perslased kummardawad Apollonit“ jne. Kogu inimkond kummardab samu jumalaid, ta moodustab terweni ainja usulise koguduse. Selle teadwuse põhjal katjus Delfi oma usku üldinimlikuks teha. Väanes õnnestas see tal: tarkwiinide Room tunnustas Apollonit ja samastas tema nõuandel Greeka jumalad enda omadega, filmapaistwal määral isegi nende talituksi üle wõttes; sest ajast ongi meil olemas Zeus-Jupiter jne. Jdas läksid asjad algul Kroisose ajal ta korda, aga kui Kroisos „Salijest üle minnes häwitas kõige juurema kuningriigi“ — enda oma — ja Delfi nõuks

wõttis perslastele, ta wõitjaile, kaitset pakkuda, langes selle läbi waid selle linna wõluwus Hellases ega suudetud maailma siiski jumala-isa ja jumala-poja lipu alla koon-
dada. Seks oli tarwilik, et „täituks aeg“.

Aga kui Aleksander Suur purustas waheseina helle-
niismi ja barbaarise idamaa wahel, kui ta pärijad oma
Greeka-Makedoonia sõjawäe abil said idamaa kuningriigi
walitsejaks, algas nende usulise ühinemise aeg. Ja tuleb
wäga kahetseda, et allikad meile tollest Eleusise Demeeteri
apostlist nii wähe jutustawad, kes oli selle ühinemise pea-
mine inspireerija, Eleusise hierofandist Timoteosest. Kuid
siiski teame, et ta — arwatavasti Püsimachose ajal —
läbi wiis Eleusise müsteeriumide ühtlustamise Wäite-
Masia Suure Jumalaema Kübeele kultusega Pessinundis,
mille tagajärjel selle ema usk wõeti Pergamosegi kuning-
riigi ametlikuks usuks, ja teame samuti, et ta Ptolemaios I
ajal teostas samade Eleusise müsteeriumide ühteliitmise
egüptlaste Jisise kultusega, mille tõttu Zeus-Sarapise ja
Demeeter-Jisise usk Ptolemaiose riigi ametlikuks usuks
jai. Hiljemini läksid mõlemad üle Greekasse ja Rooma
— jellesse Rooma, mis oli ise maailm. Ja kui see Rooma
maailm tunnustas ristiusu, muretsesid mõlemad ühiste
jõupingutuste waral uuele usule ta jumalanna. See ei
ole oletus, waid kindlakstehtud tõsiasi. Kui Gregoorius
Zmetegija Kappadookias oma kirja usulisele tarbeile
wastu tulles luba andis Jumalaema kummardada, nuri-
sesid fanaatikud kristlaste seas ja ütlesid: „See on ju
Jisiks!“ „See on Suur Ema!“ Neil oleks olnud veel
enam õigust, kui nad oleksid ütelnud: „See on ju De-
meeter, paljufannataja ema, leinajate wari ja lohutus!“

VI.

Jumala ilmutumine headuses.

23. „Igakuks taotlegu seda, et ta hing püüaks puhtana
kõigest kurjast, sest jumalad ei wõta õelast au wastu.
Neid ei teenita kallihinnaliste annetuste ega rikkalikkude
fuludega, waid wooruse ja ausa tahtega, mis tõele ja hea-
dusele sihitud. Seepärast püüdku igakuks olla võimalikult
hea, kui tahab jumalusele meeltemööda olla; ta pidagu
riieles, et jumalad karistawad ülekohtu tegijaid, pidagu

meeles, et jõuab aeg, mil ta kutjutakse elust ja et siis on juba hilja kahetseda oma halbu tegusid ja soovida, et ta teod oleksid õiglased. Ja kui kuri däämon läheneb talle ja õhutab teda walele, otjigu ta warjupaika templites, altaritel ja pühakuis ja palugu jumalaid, et need teda aitaksid patu eest põgeneda, nagu minnakse pakku kurja ja jumalavallatu peremehe eest."

Need paljuütlevad sõnad seisid Zaleutose seadustiku, Greeka kõige wanema kirjaliku seadustekogu eeskõnes. Tõsi küll, nad ei ole tema enda kirjutatud. Zaleutos elas VII aastajajal e. Kr. Itaalias, Lokris; kuid ta seadustik läks eriaegadel wastawate muutustega ka teistesse Greeka riikidesse üle, ja ühe sarnase ülemineku aegu mõiski me siisjuhatus olla juure lisatud. Kuid igatahes kuulub see ajajärku, millest meil kõne. Temasse keskendub selgena weendumus, mis valgustab hajuwa järana ka muud samaaegset Greeka kirjandust: weendumus selles, et Greeka usk oli kõige juuremal määral eetilise usk, et Greeka jumal ilmutub headuses.

Mitte alati polnud asi nii. Algupeärast ei ilmu-
tunud jumal Greekas nagu mujalgi headuses, waid jõus, ja Homeroose ajajärk oli „jumala“ ja „headuse“ mõis-
tete kordkorralise ühtesulamise aeg. Ja kui Greeka oleks nagu Israelligi olnud kõikwõimulise waimuliku seisuse kättes, oleks see hoolega häwitanud esimese eelkõlblise jumalusmõiste jäljed. Kuid õnneks seda ei juhtunud, ja Homeroose luuletuste erikihide ajaline järjestik wõimal-
dab meile õige üksikasjaliselt seda Greeka usu järkjärgu-
lise kõlbliseks muutumise protsessi jälgida. Esiotsa wal-
wab jumal ainuüksi, kuid wäga terawalt, inimese sakraalse kohustuse, j. o. inimesel tema, jumaluse enda wastu ole-
wate kohustuste täitmise järele; siis laiendab ta oma hoolekande ka nende inimeshete kohta, mis ühe poole nõrkuse tõttu kergesti mõisid wiia jõu kuritarvitusele —
poegade wahekorra kohta raugaks jäänud wanematega, peremehe juhte kohta kaitsetu külalise wastu. Ja lõpuks
jaab inimese kogu kõlbline kohus jumaliku opis'e esemeks, nagu Homeros oma „Odüssseias“ nimetab jumaluse nä-
gijat ja karistawat wõimu.

Homeroose ajajärgule järgnes ajajärk, mille iseloo-

mustawaks tunnuseks Delfi Apolloni walitjewa mõju. Temale kuulub tähtis edusamm me alal, mis küll alguses ei olnud waba teatawaist kõrvalkaldumusest jelt õigelt teelt, mille Homeroose ajajärgu evolutsioon oli kindlaks määranud. Apolloni algupärase tähenduse tõttu päikesejumalana sai tema usu peandudeks puhutuse nõue (hagneia). Jumalale on wastumeelne kõik, mis rüüwetab inimest ja tema kaudu teda ennaft, igasugune roojus (miasma); roojusest kõige roojasem oli tapmine, jellele järgnes abielurikkumine jne. Me ei saa siin esitada roojuse mõiste arenemislugu; wõtame ta walmina.

Nimetatud kõrvalkaldumise hädasoht seisis selles, et roojust wõidi isiku teadlikult kawatjusest olenematult mõista „absoluutse roojusena“: inimest rüüwetab iga walatud weri, isegi kui see walatud tahtmatult wõi õiglases enesekaitse; jellewastu ei rüüweta kiritatlik plaan, mis plaanitegijast olenematuil põhjusil ebaõnnestunud; rüüwetaw on igasugune kokkupuude mõrtsufaga, igasugune jutujärgamine temaga jne., jelt roojus mõjub taudina. Teine hädasoht seisab mõiste laiendamises: rõwe on igasugune walatud weri, isegi loomade oma, igasugune suguline ühinemine, isegi seaduslikus abielus. Suur oli (usulise) taimetoitluse ja ebaloomuliku neitsilikuse ülistamise kiusatus; ja tõepoolest leiamegi neid paiguti teostatud, esimest pütagoreismis, teist jes liikumises, mille kohta leidub tunnistus Euripidee „Hippolytoses“. Ja kuna lõpuks roojusest puhastaw jumal oli sama Apollon ja kuna puhastus jündis usuliste talituste abii, siis oli ka rituaalismi hädasoht suur, j. o. hädasoht, et puhastustalitustele omastatakse iseseisew wäärtus, puhastatawa meelesust olenemata — teiste sõnadega, kestaegseid analoogiaid appi wõttes, hädasoht, et Apolloni usust ei pääse wõidule Thomas Aquinase, waid Duns Scotuse seisukoht ja et usuline õigeksmõistmine tunnustatatakse wõimalikuks ex opere operato, sine bono motu auctoris.

Apolloni usu areng VII—VI aastajajal oli wõitlusajajärg, mis pikendus osalt V aastajajani; ta lõppes kõlblike printsiibi täielise wõiduga. Criti mõjus jels wõiduks laaja pütaagorlaste prohwetikool: kuigi kaitses taimetoitlust (peaasjal. patoloogilisel kaalusel, millest weel

tuleb jutt), mõitlegid nad üldse energiliselt ja edukalt puhtuse pinnapealse käsituse, absoluutse roojusmõiste ja ritualismi vastu. Doon näiteks naisprohwet Gintüa wastuse. Kui talle asetati naiste perekonnaliikule usuelule tähtis küsimus, millal naine „pärast meest“ saab puhtaks, wastas prohwet: „pärast enda meest kohe, pärast mõõrast ei iialgi“.

V aastajaja Greeka tragöödias tundub veel wana absoluutse rüwetuse ja ritualismi õpetuse wärinaid; kuid IV aastajajal pääsis mõidule kõlbline waatekoht. Puhasustalitusele jäeti teatav tähendus, mis neile kuulubki wägewa abinõuna uskliku tunnetuse ja meeleolu mõjustamiseks. Jhusasti wäljendab selle waatekoha Delfi preestriina epigramm:

Altudes puhta hingega puhta jumala kotta
lasta Kastaalia wees puhtaks mõidunud jalg.

Minast piisast on küllalt häile; kuid kurjel ei pese
kogu Okeanoski ilmsüütaks rõwemat meest.

24. Homeroose ajajärgu saawutuste juure pöördudes märkame hõlpsasti teise hädakuu, mida paljud jaks ei peagi. Ja, jumal kaitseb kõlblikst kohust kogu ta ulatuses ja karistab sest üleastujaid; nii siis, kas peame olema kõblilised, et karistusest pääseda? Kas peame jeda olema hirmu tagajärjel?

Äärmisel korral on muidugi jeeqi hea ega mõtle ükski eitada jumalafartuse tähendust wägewa kõblilise ergutusalbinõuna. Homeroose ajajärgu usuline kõblus ongi selle sõna looja: ta kutsus jumalafartlikuks (theûdes) inimesed ja rahwad, kes muuseas kohtlesid hästi mõõramaalasi. See ongi arusaadaw: jumalad asuwad kõrgel taewas, inime ei näe neid; aga kui sügisajad uhawad ta wiljawälja ja häwitawad ta istandusi, siis ta teab, et see on Zeusi karistus ebaõiglase kohtumõistmise eest linnawäljal. See pärast ta teda just kardabki.

Kuid algasid Apolloni ajad; jumalad asusid inimeste hulka kaunistesje templitesje, ise kaunid ja lahked, see wõrra kui kunstnikul oli õnnestanud kajaštada nende pallet oma kujudes; kodanliku aasta ehteks olid ilusad pühad täis ilka weetlewamaid talitusi, mis aegamööda

muutsid Greeka usu rõõmuks — selle ilumere ees ei püsinud enam endine hirm. Karta tuli erinnüaid; püüti seepärast nende nime lausumise hoiduda ja läidi ainult warglikul sammul ja wargliku palwega jügest koo-
past mööda, mis Kreopaagi kalju all oli pühendatud erin-
nüaile. Üldse aga hakkas sõna „jumalakartlik“ (uuel kujul deisidaimôn) omandama tähendust „ebausklik“; normaalne usklik inimene ei kartnud oma jumalaid — ta a r m a s t a s
neid.

Tõesti, nüüd alles tulebki üldiselt tarwitusele epite-
ton, millega homerooseaegne greeklane weel ei julge oma
jumalaid nimetada: hellitusnimi „armas“. Homeroose
ajal mööndi küll, et jumal võib armastada surelikku —
„nüüd võta mind armastada, neitsi!“ palub Diomeedes
Pallast enne surmawõitlust, ja „Muusa armastab enam
kui teisi“ laulikut Demodokost; kuid inimene ei julge weel
seda armastust wastuarmastusega tasuda — hirm ei anna
õrnemale tundele maad. Nüüd on wahesein kadunud.
„Armas Zeus“, „armas Apollon“, „armas Artemis“,
kuuleme ühtelugu nii sagedasti, et me ei märkagi seda.
Pühad on seks, et jumalale meelehead teha; kuid isegi liht-
sat laulukest, mis laulda ke lauas jumala auks, lõpetatakse
meelsdi sõnadega: „Kae rata, jumal, mu laulule!“ Ja
kui kuuleme, et inimene jumalale tingimata pühendab as-
jad, mil küll pole mingit wäärtust, kuid mis talle tähen-
dusrikkad ajal, mil ta erilistest selgesti tunneb enda kohal
armastawa jumala päästwat kätt — merihädaline Po-
seidonile oma niisked ja muidugi mitte väga ilusad rii-
ded, meriröwli tütre armastuse läbi päästetud wang
Afrodiitele oma ahelad, isegi sünnitajad Artemisele oma
hitoonid — siis kas ei tegutse siingi see armastus, mis
inimestegi filmis samalaadilistel tingimustel võib väga
wähewäärtuslikud asjad teha kallihinnaliseks?

Ja nagu oma wanemaid armastawa lapse jaoks pole
walusamat nuhtlust kui ühenduse katkemine nendega, nii
oli hellenlaselgi kõige walusam see weendumus, et juma-
lad ta patu tõttu ei taha teda oma palge ette lasta, et
talle muutub püha Akropolis ligipääsmatuks, et ta ei
tohi enam näha oma kodust Pallast, ei tohi enam ühes teis-
tega oia võtta meeltülendawaißt linnapühade usutali-
tu-

siis, et ta lahutatatse ijegi koduse ohwri õdusujest, jelle palmetusist ja piirdujest.

Ja nüüd küsigem: kust leiate teise samalaadilise usu-
lise eetika aluses samasuguse juhte inimese ja jumala wa-
hel? — Kas ristiusus? Ja muidugi: „nagu (tõsi on, et)
armastan jumalat“, käib poolatate üldtuttavam fin-
nituswormel, ja „armas jumal“ on jakslaste tavaline
ütlus. Kuid ei ole siiski üsleliigne asetada küsimus: mis-
jugune kahest ristiusus liitunud woolest tõi endaga jelle
rõõmulise tunde?

Kui Greeka-Rooma ilmas tähtsajid esimejed inimeste
ühingud, kes kummardasid Iisraeli jumalat, erinefid nad
teistest ja eristati nende poolt ametliku nimetusega: „Jui-
mejed, kes k a r d a w a d jumalat (phobumenoi ton theon).

Ja kui stoofid lõpetasid Plaatoni alustatud auto-
noomse eetika hoone, jäi neil ainult veel üle jumala ase-
mele panna oma jumalanna woorus, et saada samasugune
wahe waba ja mittewaba hinge wahel:

Säid keelab woorus armastus inetut patuteed
käia;

Kuidas? Kas hoiab sind pahe eest ühinda nuhtluse
kartus?

25. Eetiline laad, mis Wana-Greeka usk oma õit-
seajal jaawutas, ilmeneb ka neis harilikes jumalatee-
nistuse abinõudes, mis olenematult iga püha erijoontest
on ühtlaselt omased neile kõigile ja ka erakultusele ta mit-
mesuguseis avalduswiisides. Need on peaasjalikult anne-
tusjed, o h w e r d u s e d ja nende järele palmed.

O h w e r d u s e d — jelle all mõistetatse igasuguseid
ohwrid, alusiades lihtsa wiiruki- wõi joogiohwriga, mida
tarwitati alaliselt iga wähegi tähtsat elusilmapiisku
joendades sümboolse jumalatega läbikäimise hardusega —
ja lõpetades piduliku hekatombiga. Siin seijis usulis-
eetiline edusamm jelles, et raskuspunkt nihkus alataja
ohwri ainelisest wäärtusest ohwritooja jumalakartlikku
meeleolusse. Alged jeks olid olemas juba väga wanal
ajal: nagu ülemal öeldud, ei olnud tuliohwergi hellenlas-
tel põletamine, waid ainult jumala ja inimeste ühine jöö-
maaeg, kusjuures tulde heideti toitwuse poolest alawäär-
tuslikud loomajad; ja kui Hesiodose jämedawõitu talu-

pojaline mõistus omale jelle nähtuse ainult sel teel ostas seletada, et Zeus, olgugi wabatahtlikult, oli sattunud inimesonna sõbra Promeeuse pettuse ohwriks, jääb see seletus ta enda wastutada, kuid tõsiasi on see, et juba Homeroje ajal olid usklikud teadlikud ohwritasituste sümboolsest, ebaaineliseft wäärtuseft. Sarnaseil tingimustil muutusid nii erawiisilised kui riiklikud hekatombid waeSte ohtraks wõõrustuseks, kellele nad olid ainuke juhused end lihatoiduga mõnustada. Nende rohkus meeldis seepärast jumalale ta enda nimel ettewõetawa heategewusena — ja tulemuseliks oli see, et rikkal oli siiski enam wõimalust ta poolehoidu wõita kui waeSel? Nii arwasid meel V aastasajal mitmed, ja auwäärt wanake Kefalos Platonil „Riigis“ wastab paljude edustajana küsimusele, mida ta oma rikkuses kõige enam hindab: „Seda, et wõin kartmata teise ilma minna, teades, et ma pole jumalate ega inimeste wõlglane.“

Kuid Hellase paremad waimud wõitlesid jelle ohwri aineStumise hädaohu wastu, ja õige edukalt. Wõitluse tagajärjed ilmenewad muuseas arwatawa Zaleukoje ülastoodud sõnades; mida kaugemale asi arenes, seda enam hinnati „lesenaije weeringi“ wäärtust. Temale pühendas Horatius, Hellase aadete jutlustaja roomlastele, ühe oma ilusama ja hingelisema oodi.

Ohwritoomisest kui jumalate ja inimeste ühiseist sõõgiaegadest wõldu puutub aga ainult ühte nende liiki — kuigi kõige harilikumasse — *palweohwritesse*. Oli ka teisi liike, millest pundutame ainult üht, kõige mõjuwamat ja hirmjamat — *lunastusohwrid*. Nad ei eelda ohwerdajate wõõrusest ega usaldusrikast, waid rõhutud meeleolu — jumala kahtlematu wiha tõttu, mida ei waigista ükski palwe. Riisuguseil puhkudel tarwitati mõnikord wanaaegset sümboolset talitust — waliti ohwerdawat „lunastusloom“, määrati ta kogu rahwa patu ja wõmeduse kandjaks ja pühendati wihaselle jumalale — kas täielise põletamise (holokauston'i) wõi muldaajamise wõi merrewisamise teel. See on sügawasiuline mõte, mis üle läinud ristiusu kõige jalapärasemasse müsteeriumi — *Agnus Dei, qui tollit peccata mundi*. Ja nagu siin, nii areneb sealgi sest mõttest õudne komme — „parem,

et üks inimene sureb inimeste eest, kui et kogu rahvas
saab hukka" (Joh. XI, 50) — *lunastaw inimoh-*
wer.

See oli üldine idas ja läänes, põhjas ja lõunas;
kunagi tundis seda ka Hellas — kõigile on tuttav Jfi-
geenia ohwerdamine, ja ilusal legendil Jewta tütrest on
oma mäga täpne paralleel Greeka legendis Kreeta kunin-
gast Idomeneusest, kes ka kunagi fergemeelselt töötas ju-
malale urjaks tuua, mis talle vastu tuleb — ja oota-
matult kohtas oma lihase tütre. Kuid Idomeneus tõugati
kreetlaste poolt selle alatu ohwri eest jaarest ja Agamem-
nonilt ei võtnud Artemis Jfigeenia werd vastu, waid
ajendas ta otjustawal momendil hirmega.

Ajalooliseltgi ajal heitleb Greeka terve tunne wõidu-
kalt selle kohutawa jäänusega. Pea sigineb inimese ase-
mele ohwriloom, mis warustatud inimesena, pea nukk;
pea jääb inimene inimeseks, kuid ohwerduse ajemel kaste-
tasse ainult altarit tema werrega wõi ta heidetakse kal-
jult, kusjuures wõetakse abinõusid tarwitusele ta pääst-
miseks; pea jällegi — kuid seda juhtus õige harwa ja
see oli kõige karmim wiis wanaaja pärimustest kinni
pidada — hoiti surmanõistetud kurjategijaid ohwri jaoks.

Kõik loetletu oli nõndanimetatud „pharmaka“, j.
o. abinõud riigi „terwendamiseks“ haigusest. Ja kõi-
gis neis asemelepanekuis tundub wiimseni teadmus,
et inimohwer ei jõi ühte ajaloolise Greeka usulis-
kõlblise tundega. Selt seisukohalt protesteerib Euripides
barbaarje Artemise julmade talituste vastu Taurojel:

Ei, see on siinse rahwa wäljamõeldus:

ta werehimur, kuigi jõudistab

ta oma nurjatuses jumalaid.

Kuid jumal waba inimpahedest.

Palwele üle minnes wõime siingi konstateerida
samasugust edu kõlbluse sihis. Greeklase palwe seisab üldi-
selt koos kolmest osast — kutsest, palwest ja sanktsioonist.
Wõtame näiteks ühe kõige wanema ja karmima — prees-
ter Chriüüse palwe oma jumalale Apollonile, pärast
seda kui achaialased ta isatundeid haawanud (Ilias I, 37).
Kuule mind hõbedammune, kuna ja Chriüüsest nüüd
kaitseb,

Killat ka püha ja Tenedost mõimsana valitses väega,
Sminteuš!

See on kutsje (theologia); palvetaja kuhjab epi-
teete, arvates, et jumalale meeldib oma jõu ja au üli-
tamist kuulda, ja püüdes võimalikult ei ühtki appipalu-
tava tegemuse külge nime tamata jätta.

... Do, kui ma kunagi katnud su pühaliist koda,
kunagi põletand kitse ja wärika rammusjat puusa
altaril julle...

See on ja n k t s i o o n: palvetaja tuletab meele
oma teeneid jumala ees, et teda meelitada oma palweid
kuulda wõtma:

... Jis kuule ja täida mu palawad palwed:
Taju mu pisarad tabawal noolel argiivlaste kätte.

See on palumine (euché) — käesolewal juhu-
sel kättemaksu, karistuse palwe: palwe muutub siisult nee-
duseks.

„Ring wõttis ta kuulda Apollon.“

Kõiges kolmes osas oli edusamm võimalik ja teos-
tuski.

Kutse lõpsakas sõnaohtrus oli olemuselt ilmsüütu ja
püüis seepärast kaua, kuid siiski tunneme eelpool juba
mainitud Miichülose kutses eetilise jõu tõusu:

Zeus, kes oledki — kui nii
kutsuda end käsikid,
nii sind, jumal, kutsugem.

Tähtsam oli ja n k t s i o o n. Chrüüseje palwes
piirdub see kõigest oma ilust hoolimata jumala kohuste
metsletuletamisega. Ja, just kohuste; ja sellepärast seisab
kõlblikes suhtes kõrgemal hilisem Diomeedese palwe Palla-
sele, mis ka juba mainitud (log. 93): heeros ei põhjenda
palwet enda teenetega, waid wastuotsja jumalanna ar-
ma s i u s e g a, mis juba mitmel puhul ilmutunud:

Kalluta kõrw, wälgupaistaja Zeusi mõimukas tütar!
Kui ja kunagi mulle wõi isale armastes abiks
wõitluses olnud — jis täna pea meeles see armastus,
neitji!

Ja samasugune on olemuselt ka Sappo palwe Afrodiitele, üks kõige liigutavamalt ja hingelisemalt, mis meil püsinud. Meie ees on armastaw naisterahwas, kelle armastus armastatu poolt tõrjutud.

Kas on kristlikule naisele lubatud palwes jarnastele maistele tunnetele woli anda? Ujun siiski, et jumalaema mõtab jarnasedki palwed wastu, kui nad südamlikud, ja kui südamlik ka haawamistunne, mis nende põhjusteks. Igal juhul aga mõttis Afrodiite nad kuulda:

Do, kuid ilmu nüüd, kui ja raske tunnil,
kuuldes ijatojas mu waluhüüdu,
iaal tulla otjstand kuldjel tõllal
maa peale alla, awitaja...

Wanal hallil ajal tunti wiist ka teistjuguist sanktsiooni: inimene tuletas meele oma maagilisel teel omandatud wõimu jumaluse üle; ta ei palunud, waid nõudis ja ähwardas; palwe oli wannutamise. Mii suhtusid egiptlased kõigil ajal jumalaisse; kuid greeklastel oli see kõige wanem waid oletataw ebausujajärk, millest pole mitte ainult ajaloolisel, waid Homeroségi ajal ainustki jälge püsinud, kui mitte arwesse wõtta erawiisilise maagia madalaid waldkondi.

Ja lõpuks palwe... Mida paluda? Muidugi on kättemaksuhimu loomulik tunne, eriti kui see põhjeneb surmawal haawamisel; ja Plaatongi tunnustab, et laste poolt haawatud isa ja ema needmine jõuab kõige kindlamini jumalate kõrwa. Sarnasel korral ongi arusaadaw, et riik, kõigi kodanikkude ühine ema, mõnikord kutsub jumalate needust oma kurjade poegade peale, kes põgenemise läbi kodanliku kohtumõistmise karistusest hoidunud. Ja siiski — misjuguist suurjuguist uskab Demeeteri preestrinna Teano wastus?! Kui Ateena demokraatia pahasena Alkibiadese äraandlikkuse üle kõigi mees- ja naispreestrite poole pööris nõudega ta oma jumalate nimel ära needa, keeldus üksnes Teano ja kostis: „Olen palwete, mitte needuste preestrinna.“

Jumal on hülwe, ja temast saab alguse ainult hülwe, õpetas Platoon; seepärast tulebki talt ainult head paluda. Wäga awatlew oli seda head madalamas mõttes mõista

ja jumalate poole pöörduda palwega, mida hiljemata stooiku Berziuse pikkelise wäljenduse järele ei saanud neile teifiti usaldada, kui neid kõrwale talutades. Et sellele madalale arusaamisele wastu töötada, nõudis juba Bütaagoras, et palwed olgu kuuldawad. Riigid näitawad oma ametlikes palweis ses juhtes head eeskju: Ateena palus „Ateena kodanikkude, nende naiste, laste, kogu maa ja selle liitlaste head käekäiku ja päästmist“; Sparta seda, et jumalad annetaksid neile „hüwangu lisaks ilu“. Kuid ülem kõigist oli palwe, mis Platoon wõi tema kool wäljendab Sokratese sõnul: „Wägew Zeus, kingi meile head ka ilma meie palweta, ära kingi meile halba, ka me palwe puhul mitte.“

Kuid, wõib küsida, kas ei tühistata jarnane arusaamine palwest just palwet ennaft? Ei, wastas neoplatonism, „sest palwe ülendab hinge otjekohese läbikäimiseni jumalusega“. Seega oli saawatatud ülem tipp palwe usulis-kõlblises käsituses.

26. Seniajani oli jutt usust häile; kuid rahwa seas on ka kurje, ja neid on pealegi palju. Hoidku neid jumaliku karistusegi mõte kuriteo eest, kui nad armastawa läbikäimise wastu tuimad on.

Jumalik karistus — aga kus? Kas ses wõi teises ilmas? Zaleukosel on jutt mõlemast; kõnelgem siis meiegi kummaftki.

Jumal tajub siin maailmas headust ja nuhtleb kurjust; mis see tähendab? See tähendab, et heade õnne ja kurjade õnnetust olenemata nii üht kui teist tokitawaißt loomulikest põhjustist mõistetakse jumaluse tajuna ja karistujena. Sest kõik inimteod ja kannatused on wastastikku seotud kaksipõhjuslikkuse, loomuliku kui ka üliloomuliku, kaudu, ega tule need põhjuslikkused üksteist wälja, waid püsivad kõrwuti; nii wäidab minu enda määratud „kahetordse nägemise seadus“, mitmeti analoogiline mõnede uueaegsete filosoofide poolt tunnustatud „psühosüüsilisele parallelismile“.

Hea küll; senikaua kui hea on õnnelik ja kuri õnnetu, on kõik korras. Kuid juhtub ju ka wastupidist — kogemus on halastamatu — ja õige sagedastigi. Kuhu jääb siis siin jumala opis — wõi nagu hiljemad

inimesed ütlevad, jumala ette nägemus (pronoia, lad. providentia)? Takistus on ees, kuid jest üle saada ei ole raske. Ära mõidurõõmusta, kurjategija, ära nurrusta, õiglane; oodake, mis tuleb edasi: „Meglaselt jahvatab jumala veski, kuid jahvatab hoolsalt.“

Olgu, oodakem... Ja, ootasime — ja leidjime surma. Kurjategija suri õnnes, õiglane õnnetuses. Kuis olete nüüd, jumala veskid?

Selles on komistustikiwi. Hiobi raamatu kirjutaja ahastas veel selleni jõudmata ja leidis ainult agnostitsismi hämaruses pääsu oma meeleheiteist. Sellenslane ülitas selle õnnelikult, tänu oma sügavale usule emamaasse ja ta seadusisje. Mume siin käsitlema vastolus uuemaegse eetikaga antiikaja eetikale tähtsat waadet, millele olen nimeks pannud sülonomism wahetegemiseks olevitu ontonomismist (oskusõnad on walitud Haackeli süloge- neesi ja ontogeneesi analoogial).

Ja, leidjime surma — ja seijatajime, fujutledes, et ta on — muidugi ainult selle ilma — wiimne piir. Selles effi- jime: surm ei ole piir. Tema kaudu wõi temast kõrge- mal jätkub indiwidi elu — raasfis, tõus.

„See on truim, endastmõistetaw tõde“. Seni küll; ja mõistagi ei seija sülonomism selles. Ta on selles, et isik tunneb end üks olevat oma tõuga alanewas wõi ülenewas joones, tunneb tõule esiwanemate poolt peale pandud wastutuskoormat ja seda rasket wastutust, mis nad isegi ta järeלטulijale ette määranud. Sülonomism on teadwuse, mitte loodusloo nähtus.

Wiimasel ajal on teaduse areng meid hoolimatusel, mis me oma usutaganemisega teeninud, ajetanud pal- gest palgesse selle meil unustusje waibunud tõe ette ja meile ette weeretanud õudse p ä r i w u s e probleemi. Ja, oma süüfilises loomus lõikame tõesti selle, mis me wane- mad külwanud, ja wastutame nende pattude eest — ilma et meil ses oleks teenet ega süüd... Meil? Raerwäärt ettekääne! Kas pole nemad meie?

Sellenslane arutas ammu enne meid seda küsimust ja lahendas ta oma sülonoomse teadwuse põhjal... Tol ajal oli ka wiimne päewiline aristokraat ja temaga wõrreldes näib kõige funingslikumgi praeguseist funingaist oma auto-

noomjes tundefehwuses plebeeina. Tõug pole ainuüksi jurematu — ta tunnebki end jarnasena iga oma indiviidi isikus.

Järeltulija wastutab oma esiwanemate pattude eest, see on sama loomulik kui see, et wanake peab oma noorpõlwe pattude eest wastutama. Kui inimest tabab õnnetus, mida ta oma individuaalses elus pole kuidagi teeninud, tärfab kohe mõte, et ta lunastab mõne esiija patu.

Häda, häda mull! Küllap ammugi

isad patuga rüüwetand mu soo —

jelle kuriteo pesen pisarail!

hüüatab sama Euripidese Teeseus oma noore naise Jaidra äkilist surmajõnumit kuulda saades. Greeka „traagilise ajajärgu“ usuline eetika personifitseeris selle pärispatu *Alastori* nime all; tubli oja Greeka tragöödiat, eriti *Mischülose* triloogiad, on ehitatud selle tunnustamisjale. Kui sügawalt see rahwausku tunginud, on meile teadmatu, kuid see on ükskõik. „Jumalai ei saa peituda walewandeline, ei saa pageda nende karistuse eest; ja kui mitte teda, siis tabab ta lapsi ja kogu tema sugu paratamatu hukatus!“ ütleb weel IV aastasaja lõpu poole tolleaegse Ateena waimline juht, riigiwalitseja ja kõnemees *Dikurgos*.

Seega on päästetud ust jumala nägemusje. Wõi siis hea jureb õnnetuses? Lohutugu ta oma järeltulijaid waadeldes: ta heateod loowad neile jumalaõnnistuse sooja warju, mille all neil mõnus saab elada. — Wõi kuri jureb õnnes? Wärisegu ta *Alastorile* mõteldes, kelle ta oma õelate tegudega enda majasse toonud, seega oma järelopõlwe hädasje ja hukatusje tõugates. — Ja kui nad on mõlemad lasteta? Siis nad ongi ju nuhelnud — hea esiwanemate, kuri enda patustuste eest — ja pealegi nii farmilt, kui jeda juudab üksnes jumaluse karistaw käsi.

Tõesti, üks tunne on kogu antiikaja fülonomismi ja üldse terve antiikaja ilmawaate alusjeks: „Lapsed on õnnistus, lapsetu elu õnnetus.“

Ja, laps on inimese ainus elu;

Ja kuigi keegi lapsetuna heidaks

mu häda ette — uskuge: ta pääsnud

küll raskest walust, kuid juur õnnetus

ta wäikse õnne hinnaks.

(Euripides.)

Siin liituvad lõimed, mis tuletatud antiiksest ujust kui loodusensuust ja kui ühiseselujust — füüsiline ja poliitiline lõim. Selles seisabki laulatuse müsteeriumiga kaasaõskivate sõnade sügav süju: „Pögenesin kurja eest ja omandasin hea.“

27. Selles ilmas — jee on ainult üks waatekoht, paljude filmis kõige tähtsam, kuid siiski mitte kõikekäsitav: Zaleufose käsitudes on jutt ka karistusest tolles ilmas. Me ei pane seda imeks: umbes samasugune on ristiusugi waade. Kuid siiski on olemas wahel inimese suhetelises weendumuses ühe wõi teise puhul.

Suunitawad on ses mõttes ülalmainitud Refaloje, keskpärase hellenlase usumoraali edustaja, sõnad: „Kui inimene ootab surma, waldab teda hirm ja mure, millejarnast ta waremalt ei ole tunnud. Zutud elust peale surma, jellest, et meid siinsete pattude eest wõetaks karistada, mis seni ta juu ainult naerule awatsenud, harkawad nüüd ta hinge uuristama; aga mis siis, kui neis peitub tõde?“

Tõsi küll, dogmaatilist kindlust siin polnud; mitmesugused waated, üksteisele järgnewate eriajajärgtude usu- lise teadwuse wiljad, sobisid kõrwuti. Ning elab kauemini kui ihu — see on tunnustatud; aga kuidas? Ta lehwib nägematult osawõtliku waimuna oma järeltulijate majas — asub oma ihu lähedal hauas, kus tulebki ta eest hoolitseda; antesteeriatega pühalt ta külastab oma endist kodu — elab ühes teiste hingedega kõigile ühises wiirastuslikus warjupaigas Hadeses, mida kord kirjeldatakse kauges läänes Okeanose all asuwana, kord maaalusena. Ses kõiges puudub esiotsa kõlbline element; see on antiikuse aeg, mille nimeks a n i m i s m.

Wahenditult ei leia me seda ka Greeklase ijeeloomulikus instituudis, mida me ju mitu korda puudutanud — heroisatsiooni. „Heeros“ sakraalhes mõttes on äraseletatud furnu. Ta omab täielise teadwuse (p a m p s y c h o s); äraseletatuna kannab ta ülema ilu rüüdi (e u m o r p h o s); ta on õnnis oma jõu ja endale näidatawa au läbi (m a k a r i o s). Armastusjõudeil elawatega seotuna saab ta selle au osaks, et teda pidude kolme ohwrijoogi ajal teisel kohal mälestatakse; uus Attika komöö-

dia kujutab teda mitmel puhul teda austava maja kaitsewaimuna, kes päästab hädaft walwujeta jäänud wae sed lapsed. Kuid mille eest arwati furnu heroiseerimise wääriliseks? Mitte igakord tema elu kõlbliste teenete eest.

Siiski oli olemas õpetus, mis kõbluse täiel woolul eschatoloogiasse uhtama päästis, kuid see õpetus oli salajane, ainult pühitsetuile määratud; räägime salatalitusist ehk Greeka keeli müsteeriumidest (aegjõnast myein, „filmi pilutama“; pühitsetu pidi end välisilma eest warjama sisewaatluse süwendamiseks). Sarnaseid salatalitusi oli Greekas mitu; piirdume kahe tähtsamaga, Eleusije Demeeteri ja Dionüsose orfilise müsteeriumiga.

Eleusije müsteeriumid, mis seotud Eleusije linnaga Saroni lahes, olid usuliselt pühendatud uuestisündinudale wihjale: nagu mullawaosse maetud ima ei hukku, waid peale teatawat jelle kätte all wiibimist fertib üles, samuti tõuseb üles ka maapõue maetud inimene. Väljenduse leidis see õpetus müüdis: Demeeteri tütar Koore riijuti Manala kuningaga poolt, ta ema leidis peale kaua aegjet waewalist rännakut ta asupaiga ja wiis läbi, et tütar talle ajutiselt tagasi anti, nii et ta ühe kolmandiku aastast weetis abikaasa ja kaks kolmandikku ema juures. Ta saawutas jelle oma emaliku armastuse läbi: armastus ja iha kadumuga ühineda, mitte elujanulise indiwidi arwataw egoismi, waimustasid antiiklus jurematu hinge õpetuse kuulutajaid. Oma röövimise tagajärjel tunnetas Koore maaaluse ilma saladused ja teatas need emale. Nad teawad, kuidas inimene omale wõib tolles ilmas „parema saatuse“ kindlustada, ja armastusest inimeste wastu olid nad nõus neilegi oja oma teadmisi loowutama.

Seks nad ajutasidki müsteeriumid jamaš Eleusijes, kus esmakordselt olid haljad wäljad luhtama lõõnud teise, inimfonnale jama Demeeteri poolt tehtud heateo tagajärjel. Siia kogusid müüdist peale pühitsetud — Eleusijest, Attikast, kogu Hellasest — mehed, naised, rikkad, wae sed, wabad, orjad — jumalate ees on kõik ühesugused. Eleusiinate — algupärase kühiwipüha — aegu ilmuwad nad päralt, korraldawad jumalanna auks õiseid ringmänge ja laule helkiwal meriäärjel luhal ja saawad siis salatalituste templis (telestêrion'is) püha näidendi waatluse ojaliseks, mis

siisendab vaatlejailse usu nende hinge surematusse ja selle „paremasse saatusesse“ teises ilmas. Ta ei jää abitu, poolteadliku viirastusena Hadesse udustesse kuristikkudesse hõljuma, vaid astub roheliisse, jahedaisse, meie maa võõde päikese valgustatud saludesse, tiirleb seletatud hingede igaveses choreias ja hingab kogu oma olemusega õndsust.

Kuid selle õndsuse tingimuseks peab olema pühitus: ainult neid, kes warem pühitsetud lewadisse „väikseisse müsteeriumidesse“, kutsub käskjala hää lüügil Eleusiisse. Ja sest waatekohalt võikski asetada küsimuse: kas oli Eleusiise salatalitustel ka tõblist tähendust? Seda ei tas mõnitam küünis Diogenes: „röõmel Pataikion,“ ütles ta, „saab pühitsetuna selle igavese õndsuse osaliseks, millest pühitsematu Epaminondas jääb ilma.“ See on jama kui see, kui mõni katoliklasest usuhullustaja väidaks, „ristitud ja enne hukkamõistmist jumalaarmu saanud röõmel Fra Diavolo nägewat paradiisi kõrgusest, kuis ristimatu Sokrates waevleb gehenna tules“, Väita võib seda ju äärmisel puhul, kuid vähemast ei arutanud õnnis Augustinus nii.

Sinooplane Diogenes ise oli pühitsematu ega tunnud Eleusiise õpetust: selle eest tundis seda ateenlane Aristofanes. Alalikult ta seda ei julenud kuulutada; kuid siiski pidas ta võimalikuks ühes oma komöödias loorile — Eleusiise müsteeriumidesse pühitsetute omale — teises ilmas jarnase laulu suhu panna:

Sest ainult meile hiilgab ilm
ja rõõmuandew päike,
kes tunneme pühakut,
kes tõe sees siin elanud,
kes austanud külalist
ja armastand maeseid.

See ei jäta enam kahtlusele ruumi. Ei, õndsuse tingimus Demeeteri paradiisis ei olnud lihtne, see oli kaheldordne. Pühitus on sakraalne tingimus, nagu kristlase ristimine. Kuid teine tingimus oli tõeline — tões weedetud elu. Eleusiises pühitsetuile luges hierofant „kuulutuse“ (prorrhêsis); jelles eraldas ta pühast choreiast kõik

need, kes, kuigi pühitsetuina, olid oma pahelise eluga jumalanna viha äratanud — järjekult ei võtnud nad edaspidiseist pühist talitusest enam osa, ja kui võtsid, siis ainult endi hufatuseks. Peale surma ei tarvitsetud kohut ega erilisi karistusi; pühitsematu mäs elas viirastuslikku, kuigi valutut elu all Haadese kuristikes, kuid Gleusije pitseriga märgitud õiglased võttis hauataguse elu jumalanna käest kinni ja viis sinna varjupaika, kus neile Hellase õndsus algas — igavene choreia lillisel aasal paplite liikumas lehises, mängema õrna tuulese sahal.

28. Greeka ajaloolise elu lävel tungis temasje ägedate jõudude ja maruste kirgede maalt, Traakiast, uus, ta alalise mõõdukuse- ja piiripidamistundega teravalt vastolus seisew Dionüsiase kultus. Algpäraselt oli see arvatavasti maagiline mõjuavaldus maa viljakusse, ja taltsutamatu barbaaride karjas ei olnud talle mist mõõras sugulinegi hullamine „hümpaatile“ abinõuna maa viljakuse tõstmiseks; kuid „hästikorraldatud“ Hellase pinnale ülekandumisel pidi see juge taht kaduma; uute müsteeriumide iseloomustawa joonena jäi üle ekstaas (ekstasis), mis saavutati hümpaanide, hümbalite ja flöötide (s. o. tamburiinide, vasttaldrilute ja klarinettide) kõrvulufustawa muusika ja kõigepealt pead pööritava panema „orgiaatile“ tantsu abil. Eriti hõlpsad ekstaasi sattuma olid naised; bakhandid moodustasid sellepärast uue jumala tähtsama kaaskonna; oma elusate madudega mõõtatud „nebriidides“ (s. o. metskitseenahkades), türsosed käes ja luuderohupärjad wallali juustes, jäid nad alaliselt unustamatuks, inimhinge põhjas uinuva kauni metsikuse sõrdkujuks — metsikuse, mis siiski kaunis ainult see-
pärast, et Hellas andis talle ilu.

Tantsu ekstaasis hing otse „tõstus välja“ kehalikult elu piiridest, seletus, maitstes ülikehaliikkuse, kõike ja looduse olemusse uppumise õndsust; inimene weendus isikliku pettumatu kogemuse teel oma hinge iseiseismuses, ta võis mes väljaspool keha elada ja seega ta surematuses; sarnane oli dionüsiismi eschatoloogiline tähendus. Ta võitis waimustatud tantsu pöörisena kogu VIII—VII aastaaja Greekamaa. Erwin Rohde, selle nähtuse parem uurija, sõrdleb sellega uskumapanemalt „tantsuhullus“.

tuist" (Tanzwut), mis pärast XIII aastajaja suurt katku haaras terve Kesk-Euroopa. Muidugi püüdis Apolloni mõõdukas usk uue kultuse liialdusi pehmendada: Dionüüsose „orgiaile“ oli pandud piir ajalijest ja ruumilijest, neid võis pidada ainult Parnassosel ja ainult kord kahe aasta jooksul (n. nim. „trieteriidide“ ajal). Muus Greekas liideti dionüüsiasm kodanliku kultuse korraga; ta peod, nagu ju nägime, olid seotud wiinaaedniku tööga ja ainult maskimängudes ja Dionüüsose teatri luulelijes äraseletuses püüsiid esialgse ekstaasi jäljed.

Nähtavasti äratas see algelise dionüüsiasmi taltsutamine uue samajuguse laine Traakias, mis kannab Dionüüsose preestri Orfeuse nime. Ka see laine sattus Apolloni usu talitsewa mõju alla; selle mõju tagajärjeks olid orfilised müsteeeriumid, mis olid moodustatud kolmest osast: kosmogooniilisest, kõlblijest ja eschatoloogilisest.

Orfilise õpetuse kosmogooniline osa liitub wanema müüidiga Zeusi mõidust titaanide üle (waata allpool, lkt. 91) ja wägiwalla teel ajutatud jumalate riigist. Et saada võimalust jeda wägiwallaga riivetatud kättest puhataisse kätsele üle anda, teeb Zeus emaks maaaluste jägawuste kuninganna Persepoone, kes sünnitab talle esimese Dionüüsose — Zagreuse. Kuid kättemaksuhimulised titaanid awatlewad noorukese Dionüüsose ta peegelduse abil enda juure ja kisuwad tükkideks, mis ära neelawad. Südamet jöuab Pallas päästa ja wiib Zeusile; see neelab ta alla ja astub abiellu Kadmoje tütre Semelega, kes sünnitab talle (teise) Dionüüsose. Titaanidest põlwenes jellewastu inimjugu.

Selle kosmogoonilise osaga, milles ürgne Traakia metjikus nii imelikult jägawamõttelise Greeka sümbolismi waral ära seletatud, liitub kõlbline osa. Kui oleme sündinud esimese Dionüüsose neelajaist titaanidest, peab me hinge olemus olema moodustatud kahest jugemest — titaanilisest ja dionüüsilisest. Esimene kisu meid kehaliikuse ja erinemise, kõige mais ja madala poole, teine sellewastu hingeliikusesse, uuestiliitumisse Dionüüsojes, kõike taewaliku ja ülewasse. Me kõlbline kohus on endas summutada titaniism ja kaasa töötada meis hõõguwa Dionüüsose tule wabastamijeks. Wahendiks on jellejuures pühitse-

tuile orjilistes müsteeriumides avanew „orjiline elu“. Wiimase kohustustesje kuulub ka hoidumine tapetud loomade lihast; selle põhjuseks oli kaalumatus, millest tuleb koke jutt.

Tõepoolest kaswabki kõlblijest õpetusest echatoloogiline. Glaw Dionüsoz, Zagreuze jüda, ihaldab ühineda oma puruksistud ihu osadega. Kuid inimese elu eesmärgiks peab selle tagajärjel olema temas elawa osa lõpulik wabanemine ja rahunemine terwikulise Dionüsoze suures olemuses. Kuid tee seks on wäga raske. Titaniism esineb meile alalise takistusena, awatledes uuele individuatsoonile ja uuele kehastumisele. Nii siis sünnime ja sureme ja sünnime uuesti, sureme oma hinge ikka ja ikka jälle uuesti ta „keha“ „hauda“ (sēma — sōma), kehastume ikka ja ikka jälle — muu seas ka loomadena (seepärast Orfeus käibki wältida tapetud loomade liha) — ega ole lõppu sel painawal „sündimiste ringil“, kuni wiimaks kuuleme Dionüsoze häält, pöördume „orjilisje elusse“. Ja ka siis ei pääse me korraka. Kolm korda peame oma eluea laitmist siin maa peal ja Persejoone riigis meetma, kuni wiimaks jõuab kätte wabanemise, ühinemise ja rahunemise koit.

Persejoone riigis wiibimist enne uut kehastumist mõistetakse puhastujena elu pattudest; tema riik saab inimeste enamikule puhastustuleks. Kes maisje elu patuta mööda saatnud, weedab tolleski ilmas oma elu õndsana ajutises paradiisis, kuni Paratamatuse häält ta uuesti kutsub maa peale uutele katsumistele. Kuid on ka jarnaseid, kes end „parandamatute“ kuritegudega rüwetanud; nende jaoks ei ole puhastust, nad kannatawad pörgus igawest karistust. Sellepärast ootabki iga hinge peale surma hauataguse koha: waljud, meelitamatud kohtunikud peawad määrama, kuhu kolmest asupaigast tal tuleb minna.

Orjilised salatalitused ei olnud wastandina Gleusije omadele teatawa linnaga seotud: igal pool Greekas, eriti läänepoolseil ajumail, tekkis orjiliste ühinguid, kes elajid ja pidajid pühi õpetajate juhatusel. Muidugi oleneb wiimaste isikust õpetuse puhtus ja ka waimne tasapind;

ja kui jelt seisukohalt lihtrahvast teise ilma piinadega hirmutaw „orfeotelestide“ enamik wahel awatles arusaajaid pilkele, oskasid teiselt poolt õpetuse tõsised jutlustajad ta jarnasele kõrgusele tõsta, et mitte ainult luuletajad, nagu Pindaros, waid ka mõtteteadlased andusid ta nõidusele. Suur Pütaagoras tegi orfismi oma usuihingu jüdaõpetuseks — tõeliseks „wabamüürluseks“, mille peamine loojh VI aastasajal oli Krotonis ja wiieandast teise aastasajani Tarentumis. Nii pütaagorlaste läbi kui neist olenematult sattus orfismi mõju alla ka Platoon; tõsi küll, oma õpetuse eriliselt dogmaatilises osas ei teinud ta sellele järeleandeid, küll aga leiame neis fantastilises müütides, millega ta oma „Gorgias“, oma „Faidoni“ ja eriti oma „Riigi“ wiimist raamatut ehtis, kõige suuremal määral orfilise eschtaloogia mõju. Ja see ei piirdunud sellega: osalt oma filosoofia laia jängi, enam aga maaaluste nirede laudu, mis osalt alles praegu awanemas, woosab see ka ristiusku. Kirik püüab mõnikord selle tõrjumiseks ewangeeliumi paiju püstitada, kuid mõnikord ka mitte, leides, et ühed wõi teised üksitasjad (näit. õpetus puhastustulest) ei räägi talle wastu, wõi isegi on talle kasutoowad. Nii wõi teisiti, kuid kahtlemata on orfism suurel määral mõjutanud ristiusu kujutlusi hauatagusest maailmast: Orfeusest on ka Dante ettekujutamatu.

VII.

Usufilosoofia.

29. Õpetatud filoloog ja Greeka usu tundja G. F. Schömann tsiteerib oma „Greeka muinaste“ teises köites (4. wäljaanne, lhf. 164) eelpool toodud Zaleukose seaduste eeskõne ja jätkab: „Seda enam paneb meid imestama, et Zaleukos ega Solon ega ükski teistest seadusandjatest ei tulnud mõttele, ega leidnud võimalikuks kultusega seotud sellekohaste asutuste abil hoolt kanda rahwale tõelise ja õige õpetuse andmise ja ehtsa jumalafartuse lewitamise eest.“ Kirjutan selle kohta sõnasõnalises tõlkes wälja, sest temas awaldub wõrratult selgusel kristliku, isegi protestantliku seisukoha tuge kitsus, tuge jõuetus jarnase täieliku, kõitemahutawa usu ees kui Greeka

oma. Dooban, et lugeja, kes tähelepanelikult jälginud me arutuse käiku, leiab selle arvamise sama imelikult olevat kui käesoleva raamatu autor. Kummaline kujutleda, et Plaatoni aegne hellenlane, kes ammutas jumaluse otsekohesest ilmutusest Teiidiase Zeusi vaatlemisest ja Eleusi se rituaalist, see hellenlane, kes seest juhatust saanud kui mitte tõeliselt jumalakartuseks, siis jumalaarmastuseks, tarvitseks veel erilisi usuõpetustunde ja midagi Lutheruse lühikese katehismuse taolist!

Schömann kui protestant vastaks muidugi, et kuju ja talitus on ainult sõrdekujud, ja et tõeline jumalik ilmutus on üksnes sõnas. Ja see ta eksikski protestandina; sest kui jutt on jumalast, on sõna samajugune sõrdekuju, jeejuures hoopis vähemini mõjuv. Greeklane ei olnud mitte üksi intellektualist, vaid ka meie intellektualismi isa, ja siiski ta tundis, et usk ei ole intellekti-, vaid tundeasi, tundis seda, mis hulk aastasadu pärast seda ta parem õpilane Goethe väljendas oma Fausti surematuis sõnuse. Kuju ja talitus — need ongi usulise tunde kõige vägevamad edasiandjad; rõhutamingi neid tarvilisel määral käesolevas Greeka usu ülevaates. Aga kuna neist selle lühikese raamatu piirides küllalt räägitud, lähen üle kolmandale, sõna sõrdekujule.

Tarve usulise tunde kogu täius sõnade ebatäielisuse rüüdi sulgeda, avaldus Greekas varakult, ammu enne Homeroost. Tundes end kõigepealt loodususe võimuses olevat ja ise taht looduse sugemena oja võttes pani inimene tähele looduse kaunist elu, mida võib mõista kas mõitlusena või arenguna. Valgus heitleb pimedusega, soojus pakasega — ja, kuid niisama areneb ka päev ööst ja suvi talvest. Mõlemad käsitused sõnendavad inimesele hilisema mütolooia kaks põhivõrdekujut, võrdekujut mõitlusest ja järjekult tülist, ja sünnituse ning järjekult sugulise ühtumise sõrdekujut. Uranos (taevas) viljastab Maa ja sigitab titaanid ja titaniidid, ägedate loodusjõudude edustajad. Kuid Maa, kelle viivad kitsikuse ta omad sünnitused, wannutab jumalakeeli noorem titaanidest Kronost, kes tema palvel riisub enda isalt ta lapsisünnitama jõu. Siis, peale ühtumist titaniidi Rheaga (kolmainja Maa teise kehastusega), sünnitab ta

wägewa jumalate sugupõlwe; ette nähes enda hukkumist ta kae läbi, neelab ta oma jünnitused; kuid ühe neist, Zeusi, päästab Rheia, ja üleilmlikus heitluses mõidab Zeus Kronose ja titaanid, heidab nad Tartarosse ja ajutab omale kuningriigi, milles elame. Tõsi, tedagi ootab kättemaks, ja talle sünnib kord poeg, kes saab wägewam temast ja talle mõidab Maa uuestijündinud jõud, Gigantide sugu. Nägime juba, kuidas selle kosmogooniaga liitub orisismi kosmogoonia. Teisiti juhtub sellesse Apolloni usk, mis kuulutas wälja Zeusi igawese walitsuse ühes lepitatud Maaga ja kõrwaldas „gigantomachia“ luupainaja... Kuid mitte täiesti: endine hirm uinus edasi inimeste hergas hinges ja weel I aastal. e. Kr., kui Wesuuvist ilmus Pompeid mattem pilw, eristajid Napoli ala greeklased selgesti koletislikkude titaanikujude fantastilisi äärjooni, kes tulema neelu kaudu olid Tartarosest tagasi pöörnud jumalate ja inimeste riiki õgima.

Herodose luuleteosena jõudis see halli muinasaja jünnitatud „Teogoonia“ ajaloolisessegi aega; mis teha temaga? Oli ju jaks ajaks ammuigi kindlaks kujunenud teadmus jumala ilmutumisest headuses, ja headust oli ses poegade mäsutõstus isade wastu wäga wähe... Mis teha? Eks sedasama, mis tehti Daidalose wanaaegsete, ja jämedate raidkujudega peale Zeidiaje Zeusi tekkimist: wanaaja ebatäiuslikele ilmutustele au andes kaswatati oma waimu uuema aja täiuslikumate nägemuste waral. — Ja, kuid nad olid ju kahjulikud: Aristofaneje „Pilwedes“ kujutatakse selgesti, kuidas sofistid seda isegi kasutawad tõeaate ümberlükkamiseks.

Oleks tõeliselt jumalais õiguist ja tõtt,
kas mõiks olla, et weel pole hukkunud Zeus,
kuigi manalas lihane ija ta wang?

Ja, kuid mida kõike ei püüdnud sofistid kasutada? Ja Aristofaneje teoses annab kõneleja wastane ainuõige wastuse, tähendades ta arutuse läilust aratowale laadile:

Juba jälle see endine jõledus! Püüi,
tooge tiiresti küüslauku, päästke ta eest!

Ses ju asi seisabki, et ükski muinasaegne raamat, ka Hesiodose „Teogoonia“, polnud kannooniline. Meis elab usutunne; mis sellele vastuvõetav, on tõeline, muud pole meie jaoks olemas.

Tõsi, Sokratesegi ajal oli inimesi, kes omal viisil seletasid wanu müüte jumalate tülidest ja nad jarnajes seletuses leidsid vastuvõetavad olewat. Platoon esitab meile niisuguse usuteadlase Eutüfroni, wäga huvitawa ja omast kohast sügawagi isiku kujul. Talle wastab Sokrates: „Kas ei süüdistata mind just seepärast, Eutüfron, et wastumeelselt kuulda võtan inimesi, kes jutustawad jumalasti seesuguseid asju (s. o. waenu ja wägiwalda)?“

Wastus on Ateena targale saatustliku süüdistuse surwest inspireeritud ja õhkub sellepärast Ateena linna poolt teenimatut meelekibedust; keset Peloponnesose sõja täit hooaega avaldas Euripides karistamatult jamauguse mõtte enda Heraklese juu kaudu:

Ja siiski ma ei uskund ega usu,
et jumal ial maitseks teeldud wilja,
et käsi aheldataks jumalail:
see kõik on jultund laulikute luule.

30. Kuid jätame sõnalise ismutuse Daidalosed ja läheme üle ta Teidiastele ja Praksitelestele. Tähelepanu IV ja III aastajaja Ateenasse koondades pääsime waju-dujest jälgida Greeka usulise filosoofia ajalugu kõigi ta Zoonia eleaatide, Empedoklese, sofistide õpetustega: meie ajal on need unustatud seewõrra kui nad pole surmast tõusnud Plaatoni ja teiste filosoofias. Ja kui tegime kõige wanema teogoonia jaoks erandi, siis ainult seepärast, et see elas Homerosse ja eriti Hesiodose teoste tõttu üldise teadwuse pinnal edasi.

Wastawalt veldule tuleb meie tegemist Plaatoni, Aristotelesse, Stoa ja Epikuurose tähendusega, wäljendamatu sümboolse wäljendusena. Kõik need targad töötawad oma mõistuse — logosse peitliga, püüdes wõimaliku täiuse poole; kõiki õigustab nende waimse töö ausus. Ja sesse aususse kuulub ka teadwus enda logosse piiridest, tunne wäljendatawa olulisest wäljendamatusest

ja sellest järeldub jallimus. Ja selle jallimuse tõttu ongi nad kahetselt digustatud.

Ja veel üks asjaolu tarvitseb meeletuletamist. Me usuline scholastika on juba ammu läbi viinud uskude jaotuse monoteistlikeks ja polüteistlikeks ja viimases võrreldes eelmistega tunnustanud „ebatäiuslikuks“, mille tõttu omandab diguse isegi muhamedi usku Periklese ja Söfoklese usust kõrgemale seada, j. o. end ise absurdiks tunnustada. Selle eelarvamisega harjunud lugeja on enamasti väga üllatatud, nähes, et monoteismi ega polüteismi küsimust ei arutatagi loetletud mõtlejate töis. Greeka usk on selle küsimuse ammu tähistanud. Kui palju on muusajid — üks või palju? Hariite? Grinniaid? Veelgi parem: Olümpias tunnustati kaheteistkümne jumala süsteemi, üks altar oli pühendatud Zeufile ja Poseidonile, üks Heerale ja Ateenele jne. ja lõpuks üks Dionüsosele ja hariitidele, „nõnda et“, õpetab meid Schömann (II, 142), „viimaste paljuse tõttu on arv kaksteistkümmend rifutud“. Järeldub tõepoolest, et greeklased ei osanud arvusi lugeda.

Tegelikult tundsid nad väga hästi, et jumaluse waldkonnas julawad paljus ja üksus ühte, ja see ei ajeta nende usulist teadmust me scholastikast alamale, waid kõrgemale. Diskursiivses mõtlemises sooritas eleatide kool wastawa töö: ta jõudis tulemusele, et ühtlus on olemas, kuid millegi präditseerimatuna, mil pole omadusi ega mõju; mõjuwaks saab ta alles peegeldumise läbi paljuses. Mõtleva inimese jaoks on seega kõrwaldatud küsimus, kas Greeka usk oli monoteistlik või polüteistlik.

Nii üht kui teist oli ta ka Platon i filosoofias, kes oma ülewa ideedeõpetuse alusel wiis jumalad intiimsesse kokkupuutesse inimkonnaga. Küll ei saawutanud ta neid metafüüsilisi kõrgusi ühel hoobil. Ta on väga tundlik nähtawa ilma ilule, temas elawate tõugude jurematusele: ta Gros on jumalik jõud, mis kiidab mees- ja naisindwiidid tõu jätkamiseks ekstaasis ühte, „armastus on igatus iluduses sündida jurematuse saawutamiseks“. Nii ta mõistab naisprohwet Diotiima jügamamõttelist õpetust armastusest. Kuid ta aimab nähtawa ilma ilust kõrgemat ilu, ta tõstub orfismi tiivul wiima-

lest üle — ja nüüd näib talle teha veel ainult hinge wangilojana ja surm wabastusena. Hinge tõeline kodu on Hadeses, siin omandab ta oma täie jõu, mis teha ihade tõttu nõrgenenud, film saab tagasi terawuse, mida jeni tumestanud kate.

Ei, mitte Hadeses, waid taewaawaruses on ta asupaik. Siin püüwad säravana ja liikumatuna selle täiuslikud algkujud, mis meile maa peal wõis ainult näida täiuslik, püüwad ka igawesed ideed, mille waatlemine nii jumalaile kui hingele on tõeline surematuse allikas. Jumalad maitsewad seda takistamatult oma täiuse tõttu; seepärast ongi nad loomult surematud. Kuid me hinged on tõllad, mille ette rakendatud faks hobu, tugew tahe ja meeleline himu, mille juhiks mõistus. Ja kui nad ideede taewataguses kodus jõitwaile jumalaile püüawad läheneda ja neid waadelda, et ise nautida surematuse allikat, kirjub meelelise iha hobu neid fangefaelselt alla taewalusesse uduriiki ja saab nii mitmelegi hingele langemise põhjusks.

Ja nüüd on nad maa peal oma teha wangis: kuid nad tõid kaasa mälestuse sellest, mis nad taewataguses ideede riigis näinud — wälja arwatud need õnnetud ja hukkunud, kes endi meeleliste hobude wõitmatu tõrkumise tõttu ei saanud midagi näha. Ja neid waldbas iha nähtud ja kaotatud paradiisi järele. See iha on eriti tugew, kui nad maa peal tabawad taewase idee kajastuse; kuid teha kattesje mähituina saawad nad ainult meeleorgaanide kaudu neidki maapealseid kajastusi tajuda. Ja kuna kõige mõjuwam me aistidest on nägemine, siis waimustumine kõige rohkem idee nähtawa kajastuse, s. o. ilu, maise ilu ligiolul. Seepärast inimhing tunnebki ilu nägemisel tugewat, wõitmatut igatjust; tutsime selle tunde armastusks ja oleme arwamisel, et see on sihitud armastatawa olewuse omandamisele; kuid lugu ei ole nii. Ta on sihitud sellele taewatagusele ideele, mille kajastust hing näeb armastatud olewuses; ja ta mõjul muutub hing pühaks, talle kaswawad uuesti kaotatud tiiwad, ja ta saab jälle wõime oma kõidikuid ära heites taewatagusesse kodusse tagasi minna.

See on muidugi ainult tähendusjõna — ainult prohveti filma ees terendanud jumaliku idee kajastus. Kuid seesugusena oli sel platoonilise armastuse ideel alati ja on praegugi kõige juuremal määral võime, mis prohvet ise omastas taevataguse ilu kõige täiuslikumale kajastusele nähtavas maailmas — võime me hinge tiivustada ja üle nähtavuse udude ta taevasse ajupaika juhtida.

31. Kuid jumalad?

Plaatoni lugeja üllatub kahtlemata, märgates nende teisejärgulist tähendust ses katkiskilmas. Igawesed on taevataguses alas asuvad ideed, igawene ja wanumatu on nende kajastumise seadus taewaalusel materias, igawene on see materia ise, mis võtab vastu ideede vajutisi. Jumal pole selle looja: ta on ainult selle meister, käsitöölane, „demiurgos“.

Platoon ühineb siin „dädaalse“ usufilosoofia kahe põhiwaatega; meil ei ole veel olnud juhuft neist rääkida, jellepärast peame katsuma siin tegematajätetu taha teha.

Esimene on saatuse idee ja idee sellest, et jumalad olenewad saatusest. Criti tugew on see Homeroje kõige wanemais osades, mis ei tunnusta jumala kõikvõimjust. Zeus kaalub Moira kaalul inimeste jaatust ega juuda Moirale mõistetud inimest aidata. Siljemini algab jumaliku kõikvõimuse idee tugewnemine, mille krooniks Odüsseuse lause „kõik on jumalate võimuses“. Siitpeale ei ole enam midagi peale jumalate ja Zeusi tahte, nende ja tema määrata on inimsaatus; ürgigawene ketraja ketrab endiselt inimese eluniiti, kuid tema tööd juhib jumal. Erielse jõu saab see kujutus Apolloni usus.

„Aga rahwale teatan ma isa võitmatu tahte,“ kuulutab sündimisel Olümpose walitseja esimene poeg.

... Kuid kes on Moira? Minu arvates Maa, s. o. looduse tarkus ja tulewikuteadew võim. Pisjarew oli toele väga lähedal, kui nägi temas põhjuslikkuse seaduse personifikatsiooni. Moira võim Zeusi üle on loomulik waste kujutlusele ürgaegse Maa üleolust ajas sündinud ja gigantidelt hukatust pelgawa Zeusi üle. Ka seepärast see võim häwineski, kui Apollon kuulutas wälja ka Zeusi ürgsuse ja igawiku.

Ta häwines, kuid mitte täiesti, sest Iliase wanemad osjad püüsid edasi inimeste teadmisest, ükski kaanon ei tembelndanud neid wäärusuliseks ja senikaua kui weel elas Hellase usk, wõistles mõte jumala kõikwõimsusest mõttega Moira wõimust jumalate üle. Ringi kui ristiusk arwab, et ta usk on sellele wõitlusele lõpu teinud, püüdnud ta wastata lapsetule küsimusele, kas jumal wõib teha, et faksford faks ei ole nesi.

VI ja V aastajaja usuline mõte kajutas selle kujutluse. Jumalad walitsesid inimeste üle, kuid jumalate üle walitseb *se cadus* (nomos). Sellepärast lepitigi kas wõi rahwakujutlustes põhjeneva poliiteismiga. Muhamedi „wõitmatu“ wastuwäide, poliiteism wiiwat anarhiale, oleks tol ajal leitud täiesti ta barbaarse mõistuse wääriline olewat, mis iial polnud tunda saanud hästikorraldatud poliist. Sest kui iegi inimene jeda meelsamini heidab kodanlikule jeadusele alla, mida täiuslikum ta on, mis siis öelda täiuslikest kõige täiuslikumate olemuste, jumalate, kohta?

Ja edasi weel *matteeria* ja selle ürgsus; siingi tunneme ära sellesama Maa, ainult laiendatuna ja loogiliselt (mitte tegelikult) jumalasti tühjuna. Ja tuleb toonitada, et oma olemasolu paremail ajal ei lastnud hellenlane mõtetki tekkida, et jumal wõiks olla maa, s. o. *matteeria* ei millestki loonud. Tõsi, Hesiodose „Teogoonia“ põhjal näib, kui oleks enne Maad (ja taewast Uranost) olnud kaos, kuid see pole muud midagi kui kujutas kõnekään. Kaos tähendab Hesiodosel „haigutaw neel“. Hellenlane wiis järjekindlalt läbi kujutluse, mis wenelastel annud sarnanduse „taewas on juulagi“ (небо - небо). Ja, maailmalaotus on otsetui neel. Taewale wastab juulagi (Greeka keeli tähendab Uranos nii üht kui teist); maa on keel, lame fetas fetet awarust; ta alumine lõug on Tartaros, kui nii joowitakse. Kujutlege, et pole taewast ega maad (ega Tartarost), mis jääks weel üle? Kaos, s. o. neel, tühjus, ei miski. Seda tahab Hesiodos öelda. Kuid tal ei tulnud iial mõttesjegi, et keegi oleks wõinud wägewa käsijõnaga maa ja taewa ei millestki, tühjusest luua.

Hilisem mõistetu on Hesiodose mõisted „khaos“ (chaos) ja „maa“ jällegi kajutanud omal viisil. Mjalist järgnevalt käsitati sõnasõnalijelt, mitte piltlikult, millest tuligi, et sõnale „khaos“ olbi junnitud teine tähendus andma — seejama, millega oleme meiegi harjunud. „Khaos“ on korraldamatu mateeria, temale seatakse wastandiks „kosmos“, korraldatud mateeria. Seega oli olemas mateeria korraldamise akt; selle toimepanija on jumal.

Niijugune on Plaatoni arwamine: ükifikasjad jätame kõrvale. Kuid ilmaforra loojana on jumalal tegu passiivse ja passiivsusjes kangekaelse mateeriaga. Tema ise kui korraldaja on headuse ja ainuüksi headuse läte, nagu päike on soojuste ja ainult soojuste allikas. Tume-daks ja külmaks kutsune need mateeria osad, kuhu päike pole küllaldajelt tunginud; analoogiliselt kutsune sellejama hingestatud mateeria puuduliku läbiimbumise headuse jõuga k u r j a k s.

Jumalad on ideede ja inimeste wahetalitajad. Kõik ideed on ühe idee walituse all, see on headuse idee; head jumalad annawad inimestele head, mitte iialgi kurja. Ja teie, luuletajad, peate rahwa õpetajatena teda just ses mõttes walgustama. Kui joowite talle oma teostes näidata, et jumalad läkitawad inimestele ka kurja, siis mõite seda, kuid peate tingimata seletama, et see näiw kuri — kannatused jne. — wiib lõppsihis headusele. Dea-dus on kõige jumalailt algust saawa õigustus.

Kuid inimestega läbi käies tarwitawad jumalad jällegi omaforra wahemehi; need wahemehed on däämonid. Plaatoni usuilosooftas saab see mõiste, mille tähendus rahwaujus weel wanfuu, kindla jiju kujutlusena alamailt wahendawailt jõududest. Igal inimesel on oma däämon, oma kaitsewain, selle ta omandanud jündimisel wõi ijegi enne jündimist; on olemas ka ühijed däämonid, jumalate käskjalad. Nad wiiwad jumalaille kätte inimeste palwed ja inimesile jumalate sõnumid; kogu taewaallune on däämonid täis.

Däämoniks loeme ka seda, selle salajase puudutuse läbi inimene maie ilu nägemisel tõstub tolle naisolewuse poole, seda ta kunagi waadelnud oma taewataguses asu-

tohas, mille tagajärjel ta hing tiivustub ja siis võime sinna tagasi minna, kust see läskunud. Armastus on Plaatoni filosoofia esimene ja viimne sõna.

32. Otsast otsani täis luule jahinat, lainetavana hurmatud hinge rõõmsast lainetusest, meelitas Plaatoni filosoofia võimsalt võluva jõuga jugulashinged Akadeemose mühavate plataanide alla, kuni paari jugupõlve pärast tekitas ajutise pohmeluse sapise skeptiku Arkessilaose ja „uusakadeemilise“ kooli näol; sellest kui usulijest täitja wiljatust filosoofiast ei hakka me kõnelema. Kõik on öeldud ühe sõnaga: antiikaja voltairianism.

Kuid veel enne jeda jõüdati Apolloniile pühendatud Lükseioni hiies teine usulise mõtte tungal, mille läitjaks Plaatoni ustaw ja armastaw, kuid kaine ja arukas õpilane Aristoteles. „Rahest sõbrast, Platoonist ja tõest, tuleb tõde eelistada.“ Ja tõde — t e m a tõde — ütles järgmist.

Elu on liikumine, kõik elaw liigub: liikumise allikat kutsume jumaluseks. Jumalust ei liiguta ükski, sest kui teda liigutataks, oleks tal liikumisallikas väljaspool teda enna, mis ei oleks temaga identiline; aga kuigi teda ei liigutata, on ta siiski liikuv, kuna elab. Ta liigub endast ja liigutab end, temas ja üksnes temas satuvad ühte aktiivne ja passiivne liikumisvõime. Kuid maailma liigutajaks on jumalus, mis peab järjekindlalt kofku puutuma maailmaga („külgetõmbamisjõudu“ poleks Aristoteles mõistnud, nagu jeda meiegi ei mõista, kui asja juust awameelselt tunnustada tahame). Ta puutub temaga kofku taewataguses avaruses otsekohse „laotuse“, esimese ja kõige liikumama kosmose jääri järel istudes. Neid jääre on palju, ja palju on jumalaid, kes panevad neid liikuma ja saavad oma jõu ülemalt jumalalt; jama jisu on tõeliselt rahvajutul poliiteismist.

Kuid see, mis väliselt liikumine, esineb sisemiselt mõtlemisena; ülem jumalus, liikumisallikas, on ka mõtlemisallikas, ülem mõistus. Siingi satub aktiivne võime passiivse võimega ühte, ja jumalus mõtleb end ja mõeldakse enda poolt. Kuid ta ülema täiuse tõttu satub tas ühte ka see, mis inimesel lahus — mõtlemine ja tahtmine. Inimesel on tahe sihitud jellele, mis talle ilus

näib — jumalusele ei ole näilittust, tema mõtlemise ja tahtmise esemeks on tõeline ilu. Seda ta teostab mõteldes ja tahtes — teostab enda liigutada olevas kosmoses.

Ja selles ongi jumaluse ülem õndjus; jällegi on rahva mõistulool õigus, kui see ei tunnusta jumalaid üksnes surematuks, vaid ka õndjaks. Minult ei sündi inimene seda õndjust kujutleda. Harva, harva õnnestub meil kõigi mõtlemisvõimete pingutuse teel enesesse süüvida, enda mõistuse varal elanna hakata — ja need on me kõige võrratuma õndjuse filmapilgud; kuid jumalus kogeb seda ikka ja igavesti.

Ta mõtleb iseennast, oma täiuslikku ilu, ja jeege, et mõtleb seda, tahab ta seda, ja tahtes seda teostab ta seda enda liigutada olevas kosmoses vastavalt enese mõeldud kõituse otstarbele. See ilu teostamine seisab ta mateeria läbiinimutamises endaga. Jumalus ja mateeria — jüingi sama põline dualism, rahva mõistuloo Zeus ja Maa. Samuti kui jumalus on ka mateeria ürgne — mõte maailma loomisest ei millestki on Aristotelesele võõras, nagu see on orgaaniliselt võõras ka greeklase tervele mõistusele üldse. Ei jumalusel ega mateerial ole algust, järjekult pole algust ka nende liikumisel. Jumalus on mateeria liikumise põhjus, mitte algus.

See ongi see, mis meile arusaamatu, jeege orgaaniliselt. Aristotelese filosoofia olemuselt on evolutsionism, kuid mitte ajas, vaid põhjuslikkuses. Sellega leppigem — ja alistugem sellele.

Mateerika (hylé), enesest kvaliteeditu ja wormitu, on lõpmatult kvalifitseeritav ja wormitav; ta on lõpmatu võimalus (dynamis, potentia). Nii on siis temas potentiaalt (dünaamiliselt) varjul kõik omadused ja wormid; nende omaduste ja wormide aegapidine teostumine, nende ülewõit potentsiaalsusest aktuaalsusesse ehk energiasse viib ta oma kvaliteeditu ja wormitu mateeria seisukorrast kvalifitseeritud ja wormitud olemuse (usia, substantia) seisukorda.

Järkjärguline teostamine — kuid, tordan veel kord, mitte ajas järkjärguline. Ühimeseks astmeks

on neli elementi, kaks wastandlikku (maa tungiga allapoole ja tuli tungiga üles) ja kaks wahepealset. Teisjeks astmeks on anorgaanilise looduse ohusjed. Järgmisel astmel ilmub juba hing, ja edaspidine astmit areneb temas ja tema kaudu. Taimetäoline hing, mis wõimeline kaswama ja siginema. Loomalik hing, mis wõimeline meeleliliselt tajuma. Ja lõpuks — jätkine igalpool waheksid ära — inimlik hing, mis wõimeline mõtlema ja mil olemas mõistus.

Seega on mõistus inimhinge tuum ja taimelisloomalikus olemuses; ta mõjub temasse umbes jamal wiisil, kui jumalik mõistus mõjub materiasse. Ta on ise mõistujena jumaliku algupära, on sáde toda kõrgemat taewataguist tuld. Sellepärast ta ei allugi kõdunemisele ega surmale. Kuigi Aristotelese arutlused hinge saatusjst pärast teha surma on äärmiselt ettewaatlikud ja tagasihoidlikud — Luther isegi tegi neist järelduse, et Aristoteles eitab hinge surematust, mille eest ta tema ära needis — on siiski náha, et ta surewust piirab inimhinge taimelisloomaliku olemusega. Selle kõidikuist wabanenult pöörab jumalik mõistus oma allikale tagasi ja ühineb sellega ühtlaseks, suureks olemuseks; nõnda wõttis Aristoteles oma filosoofiasse wastu orfilise usu sügawamõttelise tähendusjõna.

Kuid juba eluajal on inimene selle oma hinges elawa mõistusjádeme tõttu jumalusjega sugulane. Mõistus annab talle wõime ülemaks wooruseks, dialeetiliseks, mis erineb loomulikes omadusis ja ebatraditsus harjumuses põhjenuwast eetilise st woorusest. Sama mõistus wõimaldab talle kas wõi harwagi lahti kistuda oma taimelisloomaliku hinge raskusest, endasse süweneda ja isewaatluse (theória, contemplatio) teel ennetada lõpulikku õndust, milles ta oma taewataguise allikaga ühte liitudes oja wõtab selle igawese, kõdunematu isu mõtijslusest.

33. III aastajaja algul aed ja maja Ateenas Dipüloni wärawa läheduses; lihtne maja ja lihtne aed. Seest majast kannawad ustawad sõbrad soojel päewil sesse aeda parandamatut haigust põdewa inimese, et pehme õht ja pehme päike ta kannatusi lewendaksid. Ja siis loeb haige inimene neile oma haiguse filosoofiat.

See on Epifuuros.

Kõik oleneb kehast, kõik maine on keha ja kehad. Keha kujuneb erikujuliste aatomite kuhjumisest ja liitumisest. Kõige siledamad neist moodustavad selle, mis kutsume hinged; oma sileduse tõttu me ihusse tungides peavad nad selle kinni ja see peab omakorda neid kinni — kuid ainult teatava aja kestes. Surm, hinge ja ihu lahutumine, toob endaga ühes kummagi lagunemise — ihule aegamööda, hingele silmapilkselt. Hinge surematus on tühine unistus.

Maailmgi on ainult keha, temasse mahtuvate kehade loogu; ta on tekkinud aegamööda samade aatomite kuhjumisest ja liitumisest ja puruneb aja pikul uuesti ning läheb hukka. Ja mitte tema üksi, vaid kõik maailmad, nii palju kui neid on.

Aga jumalad? Muidugi on nad olemas, kui kõik mõnnavad neid — siin kummardab Epifuurose puhtisiklik diskursiivne mõtlus kollektiivse intuitsiooni ees. Ja, nad on just sarnased, millistena neid mõõndakse: esiteks surematud, teiseks õndsad. Muidugi on nemadki kehalikud ja seisavad järjekindlalt koos aatomitega, kuid neil on võime jeda igaveesti teha, mida meie, inimesed, teeme ainult ajutiselt, — s. o. uueneda aatomite osalise eraldamise ja osalise külgehitmise teel. Maailmadel puudub see võime; seepärast ei elagi neis jumalad. Nad elavad maailma wahedes, mingijuguseis waikeis oasides maailmade tormitsemise wahel. Aga kui nad on õndsad, siis — ja siin hellatles haige pill armastawana ja nukrana ta walude uuestipuhkemist jälgiwaid sõpru — siis on nad wabad hoolest inimsoo ja üldse maailma pärast. Nii siis on maailm ja inimjugu jätud täiesti oma aatomite mehaanilise mõju hoole ja neid walitsewad täieliselt faks jõudu, paratamatus ja juhus.

Ei, mitte täieliselt. Maailma küll; kuid inimesel on peale selle veel waba tahe, täpssemalt eelistamiswõime (prohaeresis), mille abil ta teab walida parema wõimalusist, mis paratamatus ja juhus talle pakuvad. See ei tuletu loogiliselt targa mehaanilistest põhimõtetest, waid järeldub ilmselt jst nurinata mehijusest, millega ta

wõitis oma haiguse, sest waiksest ja lahkest naeratuselt, millega ta kannatas selle piinawaid hooge.

Olgu kuidas on, kuid inimene on jäetud enda hoole; jumalad, kes ei wõta maailmalaotuse püstitamisest osa, ei hoolitse ta eest. Jumalikku ettenägemust pole. See järeldub ümberlõikamatult põhilausest, et jumalad on õndsad, ja sama ümberlõikamatult elukogemusest. Kas oleks wõimalik kurjade heakäekäik — siin tegi õpetaja kannatuste nägemine wastuwaidluse wõimatuks — heade õnnetus, kui jumalad tõesti hooliksid me saatusest?

Soidugem meilegi eiotja vastu waidlemast; mõtelgem Epikuurose mõte lõpuni. Mis see on — uks wõi usu eitus? Jumalad tunnustatakse — surematuks, õndsaks, isegi inimtaoliseks, sest „kui kord juba inimesu on kõigist kõige täiuslikum, on wõimatu oletada, et jumalad eelistaksid talle mõne muu fuju“. Kuid samal ajal eitatakse täiesti nende osawõttu maailma walitsemisest ja inimese saatusest, nad kaugenewad maailmapahede üfikuile saarile. Misjugune wõib siis jarnasel puhul olla kultus? Misjaoks läkitada palweid, kui neid ei wõeta kuulda? Misjaoks ohwrid tuua, pühi pidada, mis ei rõõmusta austatawaid? Ja misjugune uks on kultuseta?

Siin wilgatas targa huulil põlglik naeratus. Ja, inimesed, jarnased te olete; tahate oma teenistusest kaju saada. Kuid meie ei tarwitse seda. Kummardame jumalaid kui täiuse eeskujud, kui ülemaid olewusi, kellesse pole külge hakanud maailma kadumus ja häwinemus. Wõtame osa te palweist, ohwerdusist ja pühist, kuid wastandina teile teeme seda omakaju püüdmata.

Nagu lugeja näeb, seisab Epikuurose usufilosoofia fündapunktis jumaliku ettenägemuse mõte — õigemini selle eitus. Platoon ja Aristoteles ei lepiks sellega kumbki. Platoonil ulotab jumal hüwe, headuse allikana inimesele ilmselt oma aitawat kätt, käsilisteks oma teenijaid-däämonid tarwitades; Aristotelesel teeb ta seda laudjelt, maailmalaotuses oma ettemääratud ilu ja headuse eesmärke teostades. Ja kõige vähem lepiksid nad tõestustega, mis Epikuuros esitab. Neid on kaks — tõestus alt ja tõestus ülevalt. Ülevalt: jumalate õndsus, mis olewat murega ühtesobimatu. See on tõesti haiguse

filosoofia! Ei, tervele seijab õndsus just jõus ja selle väljenduses, tegemises ja mõjuavalbuses, hea eesmärgi teostamises. Tugewalgi on oma nõrkus: tal on tarvis jeda, kes teda tarwitseb. Kuid ilma selle nõrkuseta ei olekski jõudu, polekski õndjust.

Tõestus alt: kurjade heataekäit ja heade õnnetus. Plaatoni ja Aristotelese vastuväited eitame allpool; siin näitame pinna, kust mõisid mõrjuda nii vastuväited kui tõestus. Lugeja ei ole muustanud jeda jõulist, õnneliku tunnet, mis Hellase waimu kõige juurema õitsengu ajal ennakult ümber lükkas Epikuurose wäite wõimaliku — *jü l o n o m i s m i*. Seepärast tuleb juure lijada, et juba V aastajaja lõpuist, Euripideseist alates, kahaneb jülonomism. Ta püüab veel keskpärase inimeste seltskonnas, tuge leides riiklikes ajutuis, mis wanasti olnud ta tekkimise põhjuseks; kuid talle töötawad kõik õpetused vastu, mis jaatawad ühiskinge wäärtust, Aladeemia ja Lütseeum kaasa arwatud. Epikuurosel ei lastnud haigus perekonda ajutada; sel otstarbetule närbumisele mõistetud offal puudus solidaarsuse tunne wõjudega, mida saatus polnud talle määranud. Subamatul wiisil oma haiguse filosoofiat üldistades andis ta teistelegi nõu mitte perekonda joetada, mis alaline murede allikas — ja just muresid kartis ta haiglane hing kõige enam. Arusaadam, et ta ajenes ontonomismi pinnal.

Mitte Epikuurose filosoofia usulises osas ei peitu ta jõud; ta jõud on ta jüüfikas, ta küll mitte algupärase, kuid iseiseiswalt käsitatud ja arendatud atomistikas, mis peale rohkeid metamorfoose elab veel praegugi jüüfika ja keemia põhiteooriana edasi. Kuid usulise mõtte arendamise awaldas järgneiwail aastajajul wäga juure tähtsuse omandanud epikureism ainult eitawat mõju. Jumala tunnustamise ja kummardamise esteetiline tagatipp, mis ei olenenud objektide aatomite teooriast kui jeejuga, ei olnud õpetajaille kuigi tähtis, ja see ignoreeriti täiesti õpilaste ja harilikkude jurelikkude poolt. Raske oli mõista jumalaid, kes ilma jumaliku ettenägemuseta; enamikule olid epikuurlased jüiski ateistid, kes oma ateismiga weel lefid mõningaid ja tõukajid mõningaid cemale.

34. Just teist Ateenat järas linnawäljal maja, milles Pallase linn wõis täie õigusega näha oma kangelasmeelsuse mälestusmärki: see oli sammastikuga jaal, mis kutsuti Kirjaks Stoaiks. V aastajajal Persia sõdade kangelase Kiimoni, wägilase Miltiade se poja ehitatuna kaunistati ta Kiimoni ülesandel seinamaalidega, mis kujutasiid ateenlaste kangelasklikke lahinguid müüdidilisel kui ta ajaloolisel ajal. Meie ajajärgus, mil Dipüloni wärawa kõrwal olewa aia haigemaja õhustikus puhkes Epikurose usufilosoofia kudur õis, jai linnawälja herooiline Stoa omale wiimaks hinge kangelasmeelsuse filosoofias — stooilises filosoofias ehk, nagu wiisiks oli jeda kutsuda, stoitsismis.

Küll erineb Stoa oma õpetuses jumalusest oluliselt Lütseeumist; nii üht kui teist usutunnistust wõiks samajuguse õigusega nimetada niihästi monoteistlikuks kui politeistlikuks, nagu see läbikaalutud, sõnakumardamise kammitsaist waba usulise mõtte puhul loomulik. Jumalus on oluliselt üks, kuid jelle awalduji on palju. Wiimast kui Aristoteles rõhutab Stoa ainuolewa jumaluse materjaaljust; kuid endastki mõista on see kõige peenem mateeriaist — tuli, ja pealegi mitte elementaarne, waid eeterlik, mis ühelhoobil liikumise printsiip ja mõistus. Tulena läbibstab see kogu laotuse, elustab ja hingestab jelle; stooiline usk on panteism ja pealegi ewolutsiooni — line panteism: läbistades üleilmlikku mateeriat wiib tuli ta ikka kõrgemaile ja kõrgemaile wormele. Ja resigneerimiseks pole meil siin põhjust: kofkudõlas me mõtteladiga tunnustab ta Stoa ewolutsiooni ajas, mitte üksnes põhjuslikkuses.

Üleilmlik tuli, kõikuse hing — miks jeda mitte Zeusiks nimetada? — hingestab mateeria ja loob kõigepealt neli elementi, mis on samuti elawad ja jumalikud: maa — Demeeteri, wee — Poseidoni, õhu — Heera ja (elementaarne) tule — Hefaistose. Elementides sisalduwad teistjugused jumalikud wormid, eestkätt walguskehad: päike — Apollon, kuu — Artemis. Nagu lugeja näeb, oli see Greeka usule kasuks, et ta olemuselt oli loodususk: jelle põhjomaduse tõttu mahtus ta täielikult „stoitsismi jüsteemi“, tunnuistati jelle poolt täiesti õigeks. Kuid mitte

ainult loodusesuna: Zeus on ühtlasi ülem mõistus, ja jumaliku olemuse fogu täius peitub iluduses, headuses ja tões; ta ühifikud jumalad, ta kajastused mateerias, saavab neist ta omadusist osa. Sarnaselt saavutas Greeka rahvaust stooilise mõtluse ääsis enda haripunkti mõtte alal, nagu ta tunde alal jõudis tipule ujulisis talituis.

Jumaliku mõistuse jädemeks on mõistlik hing, mis inimkehasse paigutatud, kuigi mitte sigitus- ega sünnitusakti aegu: sündiv laps on mõistmatu nagu loom, ta hing on ainult psühe, mitte pneuma. Ei, mõistlik inimene imeb oma hinge alles aegamööda atmosfäärist, milles see laiali walgunud, kuid seda sisse imedes individuaalseerib ta selle oma dispositsioonide kohaselt, mündib oma müntwormide järele, mille tagajärjel see peale surma enam ei saa jumaliku mõistuse olemusse sulada, waid jäilitab oma olemasolu indiuidina. Nagu sest näha, juhtub Stoa põhimõtteliselt teisiti indiuiduatsiooni, kui Aristotelese õpetuses teisendatud orfism: indiuiduatsioon ei ole halb, waid hea, ja inimene peab hindama oma indiuidualseid omadusi, seewõrra kui need head. Stoitsism on wanaaja filosoofilisist õpetusist kõige indiuidualistlikum.

Ring seepärast ta ongi põhimõttelt ontoonoomne. Ja et asi nii, siis kerkib me ette Hiobi probleem fogu oma illemuses. Halwal on hea elada, heal halb, ega ole jeks õigustust eelnewate ega taju tulewate sugupõlwele elus, igailks wastutab enda eest, iga elu on miski terwis oma ette probleemi ja probleemi lahendusega. Kus on siin jumaliku ettenägemise õiglus?

Wõib olla elus peale surma?

Wõib olla. Stoitsism tunnustab selle, liiatigi rahwaaju waimus iga hinge kohta eraldi. Ja, hing on indiuidualsest jurematu; ja, teda ootab kohus pärast maijelt wäljalt lahkimist ja peale kohut taju ja nuhtlus. Ruulus „Scipio unenägu“, millega lõpeb Cicero teos „Riigist“, annab küllaltki juurejoonelise pildi stoilisest paradisiist, mis ristiusu ajal nii mitmeidki innustanud. Stoitsism, mis jeskis juhtes Apolloni uuga jugulane, celdab hanaagust maailma, kuid ei toonita ühifikasju.

Ruidas wastata küsimusele, miks halwal on hea elada ja heal halb? Plaatoni eeskujul küsimust ennaksti eitades arendas Stoa just siin oma ülewa eetika. Ei ole tõsi, et halwal on hea ja heal halb elada; „hea“ tähendab „hüwet omaw“, „halb“ „hüwest ilma olew“. Ruid hüweks wõib lugeda ainult woorust, heal on teda alati, halwal pole teda kunagi. Woorusest endast jätsub õnnelikuks eluks.

Riisugune on heroilistlik filosoofia.

Stoitsism ja epikureism walitsefid meeli neli aastajada enne ja neli pärast Kristust; ja sel ajal polnud inimkultuuri areniuks enam Greeka, waid juba Room. Seepärast wõime siin waadata, mis wilja kummagi õpetus kannud, ja selle proowi põhjal nende wäärtust hinnata; ning minu arvates on sel proowil otjustaw tähendus. Epikureism — paremal puhul edustawad seda heasüdamlikud esteetid nagu Atticus wõi Maecenas, halwemal juhulkiult kingiks loetawa, jumalatu elu iselad põletajad. Ja stoitsism — see on Cato, Brutus, Trajeas, Seneca, Marcus Aurelius — kõik need ülewad, kes oma elu ja surmaga tunnistust annud woorusest, mis neid waimustanud. See on omale tõesti õigustuse leidnud: mitte ainult Kirju Portikuse jahedas warjus, waid ka elu lämme-
tawal lahinguwäljal oli see kangeluse filosoofia.

VIII.

Jumala ilmutumine tões.

35. Nagu teised kaks jumala ülemat ilmutumisiwiisi on ka tema ilmutumine tões nähtus, mis arenenud alles inimkonna usulise elu kaswades. Homeros on sest weel sõrblemisi kangel. Jumal ei tunnegi ta juures algul jagedasti tõde: ta teadmised on eiotja sama piiratud kui ta wõim, ja alles Odüssseia kuulutab wälja põhimõtte, et „jumalad teawad kõik“ põhimõtte kõrwal, et „jumalad suudawad kõik“. Ja nad ei tunne kangelteki tarwet igakord tõtt rääkida. Zeus läkitab Agamemnonile petliku unenäo; Pallas ilmub jurelikul kujul Pandarosele ja awatleb ta wõidu pettemiirastuse waral waherahu äraandlikule rikkumisele; ja jeejama Pallas kuuleb jure-

likuna lahtel naeratusel oma pailapje Odüsseu wäljamõeldud loo enda kohta ja annab ilmsi ta ette astudes heajüdamlikult ta wäljamõelduse andeks, tundes, et ise on sama kalduw kawalustesse.

Aga nagu päike peletab udud, samuti häwitawad VIII—VI aastajajal Apolloni tiired inimteadmuselt kõik mõtted „jumaluse“ ja „wale“ mõiste ühtesobimusest. „Wale ei tohi sind riiwata“, ütleb Apolloni prohwet Pindaros oma jumalast, kusjuures ta wale all ei mõista ainult subjektiivset, waid objektiivsetki kõrwalakaldumist tõest. „Tõde“ ja „walgus“ on otsekui teineteisele wastawad mõisted; Apollon walitseb nii siin kui seal, tema järele teiejad jumalad. Sel alal töötas edukalt ka VI aastajaja Hellase walgustaja, pütaagorlaste kool; õpetajale endale omastatakse tähendusrikas wastus küsimusele: „Miksal jarnaneb inimene kõige enam jumalale?“ — „Kui ta tõtt räägib.“

Aga kuna Homeroje lugulaulud jäid siiski pinna pealseiks ja ühes nendega wõis inimeste teadmusse tungida ka naljatlewaid kujutlusi jumalate juhtest walega, rõhutab Platoon enda „Riigis“ nende lubamatuist. Ei, jumal ja wale on kokkulepitamatud. Jumal ei saa eksida, sest tema näeb kõik; ta ei wõi oma sõnu peita wale rüüsi ega oma kaju silmakirja katte alla, sest ta on täiesti tõde ja ainult tõde. Ja kui Paan esineb kahepalgjena, on sel sümboolne tähendus — Paan on sõna (logos). Kuid sõna on kahepalgne, olles ühtaegu õige ja wale, tõelise olemusega wiibides taewas, walelikuga jellewastu alamas sfääris, kus aset ainult „kitsejarnasel“ loodusel... Algupärandis leidub siin sõnade mäng: „kitsejarnane“ kuulub Greeka keeli „traagiline“ ja selle oskusjõna walikuga tähendab Platoon mütoloogiale, mis ettekujutuje jumalasti moonutanud.

Ja, Jumal on tõde, ta tunneb ja kuulutab tõde? Jumalas on tõde ja tõdes on jumal.

Peame põhjalikult omaks wõtma jelle weendumuse, mis muidugi täielikult ühte sobib iga kõrgemajärgulise usupoetusega. Peame jellega liitma teisegi weendumuse, mis samuti meile, kristlastele, täiesti loomulik — et jumal a r m a s t a b inimsugu ja hoolitseb ta eest. Siis mõistame ehk, kui

das — mitte tekitanud, vaid fangekaelhelt isegi kõige haritumate isikute waimus püüanud see Greeka usu ilus tolmudis, mil nimetaks mantika ehk tulewiku kuulutamine.

36. Mitte tekitanud, ütlesin. Ja tõesti, mantika kui jeesugune on wanem kummaftki weendumusest, mis hiljem ta tugisambaks oluud. Oma algelisel kujul on ta usuga isegi õige wähe seotud. Tuletagem meele mitmekesisist t u n n u s t e süsteemi: parema meeleloha werefoon haktab tufsuma — miks? — jalg komistab wastu uksepakku, äraminekul roomas madu üle tee, wõi keegi aemastas jne. Selles peitub üheltpoolt naiiwne empeiria, antud tunnuksede järgnewate nähtuste korduwise tähelepanemine, teiselt poolst aga looduselule nii tähtsa n. nim. p r o g n o s t i k a näilisk analoogia: pääsuke lendab kõrgel, — jeeaga tuleb ilus ilm. Arenematu teadus ei paku weel wõimalust wahet teha jeesuguste nähtuste ühtesattumise wahel, mille sïde waid mõistatuslik, ja sääraste, kus see otse wõimatu; kõik julawad ühewõrra teineteist jalarajelt taotlewate looduse ja elu osakeste ühisesse uttu.

Meie ajal saawad haritud inimesed juba seft aru, et see tunnuksede mantika kuulub ebanisu alale; Teofraastos omistab talle oma „ebauuskliku inimese“ (deisidaimôn) iseloomustuses küllaldaselt tähelepanu. Teine asi on usu line mantika. Muidugi oli wõimalik ka tunnuksede mantika sellega toffufõlasje wiia: kes wõib teada, misjuguiseid abinõusid armaastaw jumal tarwitab, et meid hukatusliku otsuse eest kaitsta. Arusaadam, et piir on siin wäga liikuw ja et kui selleleegi meele tuli terwet inimühendust wägistades kõiki lugematuid tunnuksede jälgida ja sel moel oma elu pörguts muuta, oli see ta enda tahtmine. Kuid aruta inimese päästjaks oli just ta terve mõistus.

Kõrvalle jättes nii tunnuksede mantika kui sellest erinewa, kuid sama madala mõiduste oma, pöörane selle mantika juure, mille ühendus usuga oli ilme ja kõigil teada. Ta jagunes „atehuilijeks“ mantikaks ehk m õ i s t a t a m i s e k s. Esiimesel puhul pöörab jumal otjekohes inimese poole, teises jaadab ta temale märte, mis tarwitsewad wilunud mõistataja poolt seletust. Muidugi ei oluud siingi selget wahajoont; wanal ajal ja nüüdki kõige tut-

tavani neist, tähtjate unenägude mantila ajus wahapeal, sest unenäod olid mõnikord jümboosjed ja tarwitsefid seletajaks teadja inimese.

Nendega alustamegi. Kui oleme unes näinud jurnu, siis on selge, et ta hing käis meid vaatamas; maaaluse maailma seeste läbi on ta teadjaiks saanud, ja kui ta on meie vastu sõbralik, võime ta sõnu uskuda. Kui näeme elusa inimese, on see seletatav seega, et jumal on loonud ta viirastuse ja selle meile oma tähtjalaks lälitanud, ning jarnasel puhul on ta sõnad uskumistväärsjed. Kuid on võimalik ka see, et n ä g e m u s ise on tema kuu omandanud, ja siis on lugu keerulisem. Nii on see, et n ä g e m u s e d ajuvad sealsamas, kus hingedki, Manalas: päeval tukuwad nad nahkhiirtena loopas, öösel lendawad wälja, mõnikord naaberhinge ülesandel, mõnikord omal eestwõttel, ja ismuwad uinujale. Sarnane on kuulus Morfeus, keda kutsutakse nõnda seepärast, et ta meelelbi armastab inimekul esineda. Igatahes ei saa seesuguseid unenägusid täiel määral usaldada; däämonitena wõiwad ju nägemused tõttki rääkida, kuid küsitaw on, kas nad joo wiwad seda. Kõik oleneb sellest, misjuguhest „wärawast“ nad wälja lendawad: paraku on neid faks... ja kui lisame juure, et „üks on jarwest, teine elewandiluuft“, peab lugeja need attribundid Greeka keele tõlkima, et aru saada, mis esimene on usaldataw, kuid teine mitte. Ja kuna nad meile ei teata, kumma wärawa laudu nad on meie juure tulnud, siis... Seepärast Euripides jutustabki naljalaulus, kuidas Apollon selleks, et ebameeldivast wõistlusest pääseda, Zeusi palus unenäod lõpuliselt ebanuslusewääriliseks muuta.

Lugeja on endastki mõista ammuigi aru saanud, et kõik wõeldu on laulikute kuule, mida uskuda ei ole tarwis. Kuid üldiselt oli usk tähtjate unenägude ennustawasse tähendusse väga lewinud, ja weel tänapäewani on püüinud Artemidoorose „unenägude seletaja“, põhjalik, huwitaw ja wõrdlemisi tõsine. Igegi filosoofia wõttis selle nju arwesse, seletades unenägude ennustuslikku laadi seega, et magaja hing kaha kõi dikui st wabane des omandab jumaliku olemuse. Kuid selle eest tunneb antiikaeg ka trööstiwa wana sõna „wõikad on unenäod, kuid jumal on h alastaja“:

fui inimene oli näinud kohutawa une, jutustas ta selle hommikul „päikesele“ (psühholoogiliselt peen aht), puhastus ta kiirtes ja palus siis Apollonit unenägu ainult jee-wõrra teostada, kuiwõrra see kujukil ja jee-wõrra waenlaste wastu sihtida, kuiwõrra jee waenuline.

Eurnute hingede ole omastataw ennustused awatles mõnikord nende endi poole pööрма, neid wälja kutsu-ma ... Ka Greekal olid oma Endori nõiad. Minult ei jallitud neid hästiforraldatud riikides; uudishimu nuhtluse all kannatajad pidid minema metifikusse Speirofesse wõi poolmetifikusse Arkadiasse, nekromantide juure. Lugeja wõib Herodotesele leida jutustusi sellest, kuidas Korintoje tü-rann Periander kutsus wälja ta enda poolt tapetud naise Melisja, ja Sparta kuningas Pausanias samuti ta enda hukatud Bütsantji neitji hinge — nad on wäga mõju-awaldawad.

Puhkas jääris hõljuwad jumalad. Tuttawate, arm-jate inimestega lähedalt läbi käies teewad nad neist *prophetid*. Nii jutustab Hesiodos oma Teogoonia algul, kuidas muusjad talle Helikoonil ilmunud ja prohwe-tianni kinkinud — ja õigusega on seda Boiootia lauliku jutustust wõrreldud Wana-seaduse Moose sõnadega sellest, kuidas jumal ta prohwetiks määranud. Sarnased olid ba-kiidid ja sibüllad, — ja Greeka wabaduse juures ei ole imeks pandaw, et jigines ka õige palju mõlemast soost nõd-rameelseid weiderdajaid, kes leidsid lihtrahwa seas publikumi. Mõnikord oli jumala arm päritaw — seda kuuleme Jamiidide prohwetite pereest Olüm-pias; mõnikord käis jee teatawa linna, näit. Telnisjose kõigi elanikkude kohta. Muidugi ei wõinud jee seista jee-wõrra puht-prohwetlikus annis, kui ostuses tunnuste põh-jal seletust anda, ja jarnasel korral on päritawus loomulik.

Kuid jumal wõis annetada teadja omadused ka mitte otsekohe inimesele, waid kohale, mis on täiesti arusaadaw looduse jumaldamise tagajärjena: siin läheneme Wana-Greeka mantika kõige juurepärasemale nähtusele — oraak-litele, ja kõigepealt muidugi „kogu Hellase ühis-kolde-le“, *Delfi oraaklile*. Barnasjose nõlwal kahe järju, palja kalju Jaidriaadide jalal, mille wahelt woolab alla Rastaalia allikas, üllatab jee koht praegugi rändajaid oma

ülewa iluga. Siin tertsis kunagi keiset püha hiit Apolloni tempel, ümbritsetud terveist warakambrite, raidkujude ja igajuguste muude kingituste metsast, mitte ainult Greeka usu, waid ka Greeka ajaloo elawast muuseumist. Siia ilmusid teatawail päewil — üksteord kuus, kuid wahel ka sagedamini — palwerändajad jumalalt nõuannet otsima. Pärast ohwerdust panid nad liisuga määratud järjekorras jumalale oma küsimused ette, üksteist kas kirjalikult wõi suuõnal, kuid iialgi templi läwest üle astumata. Pühaksoja teenija andis nad preestriile, see wiis templi sisse-
 osasse, pühakute pühakusse (adyton'i). Siin istus kolmjalal neitsilik Piütia, kes wõlgi olewat meelemärgufetu kolmjala alt kerkiwaist maa wäljaaureist. Ta sagedasti katkeliised sõnad pandi tähele sealsamas seiswate prohwetite poolt ja seati järjekorda, mis pidulistel puhkudel oli wärsimõõduline; see siis oligi jumala wastus.

Nii läts asi wanemast ajast Julianus Taganeja päewini; s. o. üle tuhande aasta; kuidas mõis wanaaja kõige targemal rahwal nii kawa jäärane pettus piisida? Just sellestõttu, et siin polnudki pettust; oli ainult pettekujutus, illusioon, kui just soovitatse. Ilmse tulewiku kuulutamise näited — Didiipuse ja Kroisose lugudes — kuuluwad waga-juttude hulka; ajaloolisel ajal oli Delfi kohaks, kus anti hea nõu, kuidas talitada, et oleks „parem“; see „paremus“ (ameinon), on üldse Delfi jumala hüüdsõnaks. Arusaadaw, et jarnasel kujul oli jumala wastus ümberliikmatu: isegi ebaõnnestamise puhul ei wõidud wäita, et nõuande täitmata jätmise korral asi poleks wõinud weelgi halwemini minna. Ometigi tundis usklik end jumalalt wastust saades ergemana, iseteadwamana — ja erkus ja iseteadwus on alati olnud edu edendajad.

Läheme üle mõistatamistele; puudutame ainult kaht selle kõige pühamat liiki, mõistatamist linnulennu ja ohwite põhjal. Esimese aluseks oli usk, et jumalad, eriti Zeus, elawad ülemais sfääres; linnud, isearanis kiskjad linnud — ainult wiimaste järele mõistatati — jõudsid neile lennates kõige lähemale, seepärast wõidi neid nende sõnumisaatjaks lugeda. Muidugi ei olnud wõimalik neid igalpool jälgida: linnusortidel olid omad kõrgustikud, kust nad ei jälginud mitte ainult nende

lendu, waid ka nende häälitjuji, nende ülalpidamist iheskiskis ja muude lindude ja loomade (eriti madude) vastu jne.; tähelepandud nähtuste kohta anti hiljemini seletus.

Ohmerduse ajal astub inimene jumalusega otsekohe ühendusse; arusaadam, et ta ohwriga kaasaõkaiwate tunnuste põhjal püüdis seletada selle tahtmist, kellele ohwer oli toodud. Need tunnused olid kahejuguised: ühed puutusid ohwritule põlemisse, teised käisid ohwerdatawa looma siiskonna koosseisu ja kuju, eriti ta maksajoonte joonestiku kohta. Muidugi tarwitsesid needki osawat seletust. Seesugune seletuswiis oli eriliselt moes enne lahinguid, et teada saada, kas jumal õnnistab käesolewat filmapillu, wõi kas oleks „parem“ oodata. Seepärast olid wäepealikul enamasti omad mõistatajad; kuid siiski jumniwad meid mõtlema Lacheje sõnad Plaatoni juures, et mõistataja olgu wäejuhi wõimuses, mitte wäejuht mõistataja wõimu all.

Wana maailma wiimseil eluaastail — juba pärast seda õitseaga, millega meil tegemist — tärkas ja arenes eriline laujumise laad, mis warjas ära kõik muud ja läks kõigest kiriku wastujõdimisest hoolimata ristiustlugu üle; see oli a s t r o l o g i a. Selle alged tulid Greekas juba III aastajajal e. Kr. Paali õpetatud preestri Berose kaudu Babiloonist; kuid ta edasiareng keeruliseks süsteemiks jäi juba ta enda hooles.

37. Praktika pole paljunõudlit; tawaline hellenlane tarwitas harilikult mantikat selle õpetatud eeltingimuste erilijelt jüwenemata; ta pööris sama usaldawalt jumala poole kui lapsed pööravad wanemate poole.

Kuid mõtlemisele oli mantika kõige piinawam saladus — pealegi mitte üksnes filosoofilijele.

Muidugi armastawad meid jumalad ja järjekult hoiatawad meid, kas me nende poole pöörame wõi mitte. Hea küll! Kuid mis mõte on jarnasel puhul k u r j a t u n n u s e w ä l t i m i s e l? Lähed teele — jüdamele kallist inimest jumalaga jätmata kartuse pärast, et ta hakkab nutma ja tõukab ju seega õnnetusse. Tuled tõlles, ja sellest hoolimata, et oled noor ja terve, hõikad alla tulles julase abiks, et jumala eest mitte komistada ja seega häda ligi meelitada. Mis mõte sel on? Wõib olla, soovib jumal sulle

märku anda, et sind hoiatada — ja sina taktistad teda!

Muidugi on see mõttetu; ja, aga miks hoidume meiegi külalisele üle läwe kätt andmast ja kolmteistkümnendana lauda istumast? Nähtavasti on siin muutus sündinud: teatemärguanne ja hoiatusmärguanne on saanud nõidumiseks. Ses võib isegi nõidusse uskuja hõlpsasti weenduda. Ta weendub — aga püüab siiski kurja märki wältida: olgu kuidas on, kuid wastumeelne on see sellegipärast.

Ja endastki mõista on jumalail kõik teada... mis tähendab kõik? Minewik. Olgu: Demaratos pärib Delfi jumalalt, kes oli ta isa, ja sest saame aru. Olewik? Hea küll. Võin samalt jumalalt küsida, kus mu pakkuläinud ori praegu on, see on arusaadaw. Aga tulewik? — Peame aru. Tulewik oleneb ju muu seas sellestki, kas talitada nii või teisiti; kes ütleb: „jumal teab tulewiku“, see tahab seega öelda: „jumal teab, kuidas talitada“. Aga kui nõnda, siis on seega öeldud, et mu toimingud on ette määratud, see tähendab, et waba tahet pole olemas.

Ja siiski on waba tahe kogu Greeka mõtluse ja kõlbluse põhipostulaat. Kuidas seda seletada?

Wanem ajajärk leidis wäljapääjutee waitimise teoorias, millele olen pannud nimeks „tingimuslik fatalism“. Ja, mu tahe on waba, kuid ta on ju ainult üks tulewikku määrawaist momentidest; juleme ta wälja. Olgu jumala wastus tingimuslik: „kui Laiosel sünnib poeg, saab ta tema (poja) kae läbi hukka“; „kui Kroisos läheb üle Halluse, häwitab ta juure kuningriigi“. Ja kui mitte, siis muidugi mitte. Luules on see wäga ilus, kuid jügewam ja ükshilasjalisem mõtlus näitab, et see teooria kõlbab ainult Robinsonidele. Teiste keskel elawa inimese jaoks ei ole tulewik tingitud mitte üksi tema tahtest, waid ka kõigi ümberolijate tahtest, ja jumala wastus oleneb seega nii paljudest tingimusest, et kaotab igasuguse wäärtuse.

Tõstjes mõtteteaduses ei leiagi meie seepärast tingimuslikku fatalismi. Seal on küsimus tulewiku teadmisejt otsekohe seotud küsimusega j u m a l a e t t e n ä g e w u s e s t; seepärast ongi arusaadaw, et ettenägewuist tunnustaw Stoa suhtub jaatawalt lausumisse ja nõidumisse, ja et tema wastu ei olnud mitte üksnes Epifuuroje, waid ka Uue Aka-

deemia skeptikute kool. Cicero raamatud „lausumiseft“, mil nii suur tähtsus XVIII aastajaja voltairianismi kohta, sisaldavad selle huvitava väitluse kajastusi.

Siin tegeleme ainult positiivse seisukohaga asja vastu, s. o. Stoa õpetusega. Kui ei ole olemas tulewiku kuulutamist, tähendab see, et jumalad kas ei tea tulewiku, või ei soowi seda teatada, kas seepärast, et ei hooli meist, või seepärast, et peavad selle teadmise meile kasutuks. Esimene seletus räägib vastu kujutlusele jumaluse kõikteadmisest, teine kujutlusele ta headusest, kolmas tewe me mõistusele. Säärane on Stoa kuulus trilemma, mis uuesti ärganud ellu Leibnizi optimismis.

Üldem awameelsed — kas wiimast punkti on ümberlütkamatud. Ja, isegi kolmas. Oleks ainult wäiksus vastu waielda, et tulewiku tundmine on inimesele sage-dasti kahjutoom. Kahtlematu on asjaolu, et see sagedasti on ka kasulik, ja Stoale oli sest küllalt. Minuke nõrk punkt ta trilemmas on esimene, ja teame juba, miks. Jumala tulewikutundmine eeldab ettemääramist, ja ettemääramine teeb wõimatuks tahtewabaduse.

... Kas teeb wõimatuks? Determinism ja indeterminism — jarnane on Kanti antinomia.

Stoa ei süwenenud neis se rägastikesse; ta otis teises sibil wäljapääsu. Ta eristas „saatuse“, „kurja saatuse“, „juhu“; kirjutas pikad traktaadid „wõimalusest“. Mõtata, näilikkus nõudis oma õigust ja redutseeris aegamööda inimliku tahtewabaduse wabatahtlikuks allahelduks saatusele. Seft

Ducunt volentem fata, nolentem trahunt.

Jarnane on Virgiliuse Meneise kangelane, kes põhimõtteliselt erineb waba tahte kangelasist, keda wana ja uus tragöödia kujutab, ja on seepärast uue aja labasele armustusele põhimõtteliselt arusaamatu, eriti Saksa omale — üksnes Boissier sai temast aru. Ta palgel järeb praegu tsiteeritud juhtlause ja ümbritseb teda traagilise nukrusega. Ja sama nukruse pitseri leiame ka teiste keiserriigi suurte stoikute — Seneca, Epikteedi, keiser Marcus Aureliuse palgelt. See ongi loomulik; kes waadanud Trojooniuse tulewikukuulutawatse jügamikku, ütlesid wanad, see ei naernud enam elades.

Summaridagem nende ees — ja kandugem hingelist
 nende juure, kes metafüüsilisise mõistatusisse süvene-
 mata lihtsalt tundsid endi kohal armaštava jumaluse oja-
 wõtlisku pilku ja wastasid talle pojaliku tänumeelega. Sor-
 nane on Teeseus Euripideje „Palujais naistes“:

Mu surematule, kes tõstnud üle
 meid loomalikust metsikusest, aru
 meil kinkind, tiiwustanud nõrga hääle
 meil mõtetega, näidand warjupaigad
 küll külmade, küll kuuma päikse eest,
 kes annetanud merel sõitwa laewa,
 et wastastikku wahetades saaks
 me rahwas teistelt, mis tal endal puudub;
 kes süinge tulewiku kätte ees
 on teadwaid enmustajaid waimustand,
 et tule leegitsewast põlemisest
 wõi ohwri soonestikust märkasid
 ja targa tulekandja lennust näeksid,
 mis tulewane saatus meile määrab.

38. „Jumalas on tõde“ — see on meid siin huvitawa
 dogma — wõi kuidas teda nimetada — üks külg. „Tõdes
 on jumal“ — see on teine külg. Ja siin ei tule juba
 enam juttu ilusast tolmudiest, mis Greeka usupuul targa-
 nud, waid wägewast ja õitswast harust, mis andis ja an-
 nab praegugi rohkesti ilusaid wilju.

Jumalast tuleb, jumala au ülistab iga kunst — sest
 jumal ilmutub ilus. Jumalast tuleb, jumalat ülistab iga
 t e a d u s — sest jumal ilmutub tões.

Lauljad olid Greeka esimesed õpetajad; muusa ei
 inspireerinud neid mitte üksi, waid kinkis neile ka tead-
 mised, mis nad inimesile edasi andsid. Oleks meil
 püüdnud kogu Hesiodose kooli rikas didaktiline luule
 VIII—VI a. j., me wõiksim siin wõltsu kinnitada otseko-
 heste rohketel tunnistustega; kuid need kaudsedki tunnis-
 tused, millega oleme sunnitud piirduma, on täitsa usal-
 duswäärilised. Ja kui Muusa ise, nagu nägime, weel wi-
 mase ajani säilitas oma koha algõpetuse andmisel, oli see
 ainult ta ammuaegse fülogeense osa autogeenne väljendus.

Askleepioje arstimispraktikast arenes arstiteadus; teadusliku meditsiini isa Hippokrates põlvenes Asklepiadide preestrijuguharust Rooje saarel, ja see saar, mis oli Askleepioje kultuse keskkohtaks, täitis ka hiljemal ajal mistikjuguje arstiteadusliku fakulteedi kohuseid. Asklepiadide teaduse kõrvalharuks oli arstirohu taimede tundmine, mis aegapidi arenes farmakoloogiaks ja jarnasena üheks teadusliku botaanika kahest juurest; teine, millest see nime saanud, oli loomatoidu taimede tundmine, mille algatajad olid karjapidamise jumalad Hermes ja Apollon. Tulewiku kuulutamine lindude lennu põhjal sundis nende elu ja kombeid tähele panema; nii tekkis ornitoloogia zooloogia esimese haruna — järjekindlalt ei olnud seegi tolmuõis täiesti wiljatu. Samuti tekitas ohwriloomadegi siifonina uurimine, mis tulewiku kuulutamise teise haru kohta tähtis, kõrwaltulemusena anatoomia, mis, kuigi see pole arstiteaduse algjuur, siiski liitus sellega ja ta sel moel empeiriast teaduseks muutis. Ja Greeka ja ka meie matemaatika isa Pütaagoras oli õigupoolest Apolloni prohwet, ning legendil on täieline õigus, kui ta jutustab, et Pütaagoras oma kuulsa teoreemi leidmise puhul inspireeriwale jumalale olemat hekatombi annetanud.

Kuid iga teaduse sijemiseks jõuks, mis talle wõimaldab antud eellauseist tarwilised järeldused teha, oli *Logos* — ja see oli pühendatud Hermejele, keda seepärast kutjutaksegi Hermes Logios'eks. Oli pühendatud... seega on liig wähe öeldud. Ei, kui tõesti tões on jumal, siis oli *Logos* ise jumal, Hermese jumalik poeg, kelleks „hermetism“ teda tunnustabki. Olen seet jilmapaistwast nähtusest kõnelnud teijes kohas, tõdedes, et Greeka usk, mitte Greeka filosoofia, oli jelle jumaliku Logose lähtekohaks, mis kristlikus usuteaduses nii juure tähenduse omandanud.

Seepärast olid ka kõik Logose aujad waewanägijad enam-wähem jumala prohwetid. Kui Diogenejel algas raskete mõtterännakute ja eksimiste aeg, pööris ta pojalikul usaldusel Delfi Apolloni poole. Ning Apollon, kes ta seijukorlast aru jai, andis talle ta isa, Sinoope rahawahetaja, elukutsele tähendades nõu „oma rahad ümber müntida“ — nõuanne, milles lugeja hõlpsasti ära tun-

neb hiljutije minewiku filosoofi kuulsa „wäärtuste ümberhinnangu“.

Magu teada, täitis Diogenes täielikul sõnakuulelikus jelle nõuande, kuid seega ta ainult kordas ühe teise filosoofi teguviisi, kes oli veel palju kuulsam — jellesama, selle karikatuuriks teda mõned kutsusid.

Sokrates ei sõandanud ise Delfi poole pöördma: tema eest tegi seda üks ta waimustatud õpilane. Ning Apollon kuulutas Sokratese kõige targemaks jurelikest. See wastus hämmastas mõtleja; ta oli lõpmata kaugel jest, et oma teadmatust tarkuseks pidada. Kuid see teadmatust tegi ta iga wastutulija õpilaseks — igaüks ju arwas midagi teadwat. Ja Sokrates palus omale osa anda ta teadmisi ja püüdis ühes temaga Logose labida waral nende sügawustes tungida — ning lasetas käed selle katse tarbetust nähes. Kuid nüüd, jumala sõna tiimustatuna, jätkas ta kahefordisel õhinal Logose teenimist, ja kui ta tegewusest ärewile sattunud kodanikud teda sundida tahtsid seda lõpetama, wastas ta: „Ma ei wõi seda — see oleks sõnakuulmatus jumala wastu“. Paljud on lugenud Plaatoni „Sokratese apoloogia“, millest wõtan jelle joone; kuid kas on paljud märganud seda, mis ses nii selgesti öeldud — et ta kangelane pole lihtne tark, waid tark ja prohmet ühtlasi?

See on ühel hoobil tõsi asi ja jümbool: Sokratest Logose nimel igawesele õppimisele õnnistades ja talle selle eest ülema tarkuse palmi mõistes, kordas jumal üsiku isiku puhul selle, mis ta enne teinud kogu Hellasele. Ka Hellas tunnustas enda peaaegu kõigi rahwaste õpilaseks, kellega saatus ta kokku wiinud, mille tõttu ta waremalt ja õigupoolest praegugi rohkesti eksimusi põhjustanud. Ja just seetõttu taht saigi kõige targem kõigist, uuemaailma õpetaja.

39. „Tões on jumal“ — see sügaw sõna sisaldab ühtlasi jubeda hädaohu. Ja Hellase kuulsus poleks täielik, kui me ei saaks tõestada, et ta jest hädaohust on pääsnud.

Tõde on üks; kui tões on jumal, kes on siis ebatões?

Ratfuge wastata „kurat“ ja needjate huuled awanewad, wäärusuliste tuleriidad sütiwad. Sel moel õigustate kõik ja l l i m a t u s e awaldused.

Teame juba: Greeka usule oli kurat mõõras. On jumal — ja maa, maa-„ema“, „materie“; see ladinakeelne sõna tõlgitseb hästi sünteesi sügawust, mis Greeka tunde järele sisse mõistesse peidetud. Ema ei mõi ju olla kuratlik jõud. Jumal on headus, kuid materie ei ole kurjus: ta ainult pole ühetasaselt jumala headust täis imbunud, ja „kurjaks“ kutsutakse waid seda, mida headuse päike pole küllaldaselt jõudnud soendada.

Sama lugu siingi. Jumal on endastki mõista tõde; ja siis pole wale (üldises ebatõe mõttes) mitte kurat ega mõigi seda olla, sest kuradit ei olegi. Wale on lihtsalt see meie teadmise ala, mida küllalt ei walgusta tõde-jumala päike.

Ja kui asi on nii, siis pole põhjust needa ega wanduda; loobuge olematut kuradit wälja ajamast. Ratfuge teha, et päike pääseb mõidule, jelles on algus ja lõpp.

IX.

Lõpetus.

40. Käesolewas ülewaates antud tõsiasiade rõhuv enamus ei sisalda Greeka usu uurijale mingit saladust; kui see usk sellest hoolimata siin on saanud jarnase walgustuse, mille taolist ta weel pole kuskil leidnud, on see seletatav selle põhiprintsiibiga, millest rääkisime sissejuhatuses: süütasime endi südameis usulise tunde tungla — ja jätisime konfessionalismi tuhmi tulukeste koju.

Kuid mida ilusam ja täiuslikum Greeka usk näib ses walgustuses, seda tungiwamaks saab küsimus: aga miks on ta kadunud? Oleme harjunud ajaloo otjüste õiglust uskuma... ja eriti Greeka on meid õpetanud seda tegema. Kuhu jäi siis Digus, Zeusi aujärje jagaja?

Küsimus nõuab wastust: sellest saagugi käesolewa wihu „lõpetus“.

Õõiksize wastata palwega neid uhkeid, wabu hellenlasti, kes Periklese ja Plaatonu aegu Feidiahe neitilikku Ateenet kummardanud ja Eleusijes pidustanud Demeeteri

jalatalitust, võrrelda nende alandatud greeklastega, kes võtjid mõne aastajaja pärast ristipoodu usu vastu. Võikšime näidata, kuidas nende aegapidine orjastamine, kodanliku iseiseisvuse kaotus, majanduslik eksploateerimine, usulise kunsti kallisvarade vargus, pühade kehbumine neilt pikapeale selle hoogsuje riisujid, mis moodustab nende rõõmsa usuga ühtlase terwitu. Waliku õigus eeldab waimlijest wabu inimesi; orjastatu ootab isanda käskiwat häält, kaanoni, mis talt wõtab koormawa — ja, koormawa wabaduse, — ja see wastuses peitub rohke osa tõtt.

Wõikšime näidata, kuidas wana Hellase elanikud, greeklased isegi oma waimlike orjastuse ajal wana usku täiesti wabatahtlikult käest ei annud. Apostel Pauluse jutlus Ateopaaigil ei pöörnud greeklasi patust; ta järgnewail aastasadadel olid Periklese ja Sófoklese lapselapsed wisad wõõramaalise usu awatusele anduma. Kuid õnnetu- jeks oli see, mis Greeka usu ülem weetus, ta nähtawa ilu kultus, ta loodusejumaldamine, ta ilusad ja rõõmsad talitused, wägivallale ühtlasi kõige kättejaadawam. Jehooma koja häwitus Siionis ei toonud juudiusele kahju: ta püüis tarkade ja prohwetite raamatuis ja sinagoog jättas edukalt templi tööd. Aga kui Marich, too kristlane ja barbaar, Eleusise Demeeteri pühakoja häwitas; kui fanaatikute wabar purustas Feidiase ja Praksitelese prohwetlikud ilmutused; kui keelati pidurongid Pallase Akropolisele ja waatlused Dionüsose teatris, siis hakkas Greeka usugi hing tõeliselt põdema ja norgu jääma. Selleski wastuses peitub oake tõtt.

Ja lõpuks — see kolmas wastus näib kahela esimesele wastu rääkiwat, kuigi tõepoolest ainult täiendab neid — ja lõpuks ei olegi Greeka usk kristianiseeritud maailma teadusest kadunud; ta on temasje ümber walgunud, elab tas tänini ja elab edasi, senikaua kui on elus ristiust ise. Selles wastuses on kolmas ja kõige tähtsam osa tõtt. Usjatundjail on see teada, juurel publikumil mitte; ja kuna käesolew raamat on määratud wiimasele, siis ongi sobiw siinkohas küsimust arendada.

41. On saanud wiisiks ristiinu juureks lugeda juudi- usku; temaga alustagem.

Me ei tohi olla pimedad wanaseaduse kõrgete wäär-
tuste wastu mitte ainult luule, waid ka kõlbluse ja uju
alal. Absoluutjes hinnangus on tal wäga auwäärt koht,
juhtelises samuti, kui ta usuga wõrrelda Jsraeli ümbrit-
sewate rahwaste uskujid, kõiki neid Paale ja Astartisid
nende inimohwride ja usulise prostitutsiooniga. Kuid
sedapuhku ei tule teda wõrrelda nendega, waid rahwa
usuga, keda judaismi loojad ei tunnud: rahwa usuga, kes
küll ei nimetanud end walitust, kuid selle peale waata-
mata... just sellepärast oli seda tõesti. Ja siin ei saa
wõrdluse ja wõrdlewa hinnangu tulemuse kohta wähe-
matki kahtlust olla.

Kõigepealt ei tunnustanud juudiusk jumala ismutust
ilus — ühe kolmest täiuse paleusest eemaldas ta algusest
peale, purustas ühe püha kolmnurga kolmest küljest, mil-
les meie jaoks warjul jumaluse nimimatu film. Seega
kõrwaldus ka loodusejumaldamine: judealasest ei olnud
suure maa — Ema jaoks pojalist tundeid.

Üle jäid headus ja tõde; kuid siingi tuleb teha rohkesti
piiramist. Headuse aatesse ei mahtunud judealasel üld-
inimliku wenduse, humanisuse tunne: oma kiindumuse
piiras ta inimkonna tibatilluse osaga, põlglikult wälti-
des kõiki muid, nende ja enda wahel ülepääsmatut müüri
ehitades oma ühise sõmmaaja keeluga, millest ise tundis,
et Jechoowa oli talle selle annud jaks, et raskendada läbi-
käimist „paganatega“.

Enda rahwa piirides jällegi eitas ta selle ühe poole,
mille luges wääritust Jechoowa täit armu osaks saama —
naised. Ükski, kes tunneb Greeka usku, ei juuda unustada
Greeka preestrinna ja naisprohweti kuju; rääkimine neist
ainult riivamist, nagu kogu preesterkonnastki, kuid loodan
siiski, et lugeja meelest ei unune Teano ja Diotiima nimed.
Kui ta soovib täiendada selle pildi, wõrrelgu ta sellega
naisprohwet Teanot Euripidese „Helenas“, Püütiat
sama Euripidese „Jonis“, wõi vähemalt Afroditi preest-
rinnat Plautuse „Kõies“. Jsrael tundis weel kõige uu-
mal ajal preestrinnaid, näit. Deboorat, kuid juba kunin-
gate aja lõpupoole tegid Jsraeli naisprohwetid tegemist
„imetegewate paunade õmblemisega kaenla alla“, ja selle
arwangu tulemuseks oli rabbi Jehuda ben Haja tuntud

palwe, milles ta avalikult tänab jumalat, et see teda naiseks pole loonud. . . Tuleb siiski mõnnda, et see asjaolu profelüütismi ajal juudiusele sugugi kahjuks polnud; hoopis vastuolus. Kuid see on omaette mõistatus, mis ei lahendu uskude ajaloo, vaid naispüföloogia pinnal — ja kõige pigemini ses mõttes, et naistele meeldiwad kõige enam mitte ainult need mehed, waid ka need usud, kust neil kõige vähem armastust loota.

Ja lõppude lõpuks mõistis juut isegi oma meesringkonnas headuse ideed wastandina hellenlasele peaaesjalikult selle eitawas mõttes hoidumisenä kurjest tegudest; kurjaks luges ta need, mis otse wõi kaudselt kas wõi kõigewähemalgi määral wõisid seadust rikkuda. Arenes see isejugune seadusmoraal, mis koondus lugematuisse reeglitesse hingamise päewa pühitsemisest ja keelatud roogadest; juudi-usulise õiglase inimese paleuseks sai wariseer.

Piirata tuleb juudiuse suhtes ka põhimõtet „jumal ilmutub tõdes“. Ja, muidugi, judealaselgi oli jumal tõde, ja ta mõõnis tulewikufuulutamise ja prohwetid. Kuid esiteks ei olnud sel põhimõttel wastukaalu põhimõttes „tõde on jumal“; judealane ei leidnud enda usust ergutust töötamiseks tunnetuse alal, teadusele oli juudiust sama wiljatu kui kunstidele. . . Juudid (mitte judealased) on hiljemini kummalgi alal pühitsemise suuri mõituseid ja palju fuulsaid nimesid edu tahwile kirjutanud: kuid see wõimaldus neile alles pärast seda, kui nad rahwana olid liitunud üldinimliku kultuuriga ja seega kaudselt ikka jälle hellenismiga.

Ja teiseks awaldus hädaoht, mille wastu hellenlased olid kindlustatud oma orgaaniliselt eitawa suhtumise tõttu kuradisse, wastawail põhjustel otse kohutawa jõuga juudiuses: judealase filmis esineb temä tõde algusest peale ja l l i m a t u s e müüri taga. Ja ses jallimatuses — õelgem seda koke — peituski ta kõige saatuslikum kingitus ristiusule.

Õelgem koke ka seda: kui on tegemist orjahingedega, jalladub ses jallimatuses tähtis edu tagatis; jellega wõime täiendada oma ülemaltoodud esimese wastuse. Ristiusu apologeetide jallimatus, mis oleks nad Periklese Ateenas reinud naerualuseks, mõjus kuus aastajada hiljemini sü-

gavasti ta järeltulijate orjaajudesse. Võime selle selgitada sõrdlemisi hiljutise näite varal. Kõigist reformeeritud usutunnistustest oli kahtlemata sotšinianism kõige haritum ja meelepärasem; ehtsa renessansi võjuna oli ta saanud päranduseks ka renessansi sallivuse; ja just sellel läbi ta hulkuski. Psühtoloogia on siin väga lihtne. „Ütle, Socinus, kas pääsen hukatusest, kui olen näituseks kalviniist?“ — „Muidugi, kui sa oled hea ja aus“. — „Täna. Aga ütle nüüd jina, Calvin: kas pääsen, kui olen sotjiniaanlane?“ — „Muidugi mitte; kas oleksin vastasel korral Servet'd põletanud?“ — „Hea küll, siis lähen Calvini poole üle: selgub, et see on igati kindlam“. Kordan veel kord, et jarnasel puhul peab olema tegu orjahingega.

Ja veel üht pean kohe ütleva: saatustlik sallimatuse and, mis ristiusk sai juudiusult, osutus tõesti kaheteraga mõõgaks; kristlased pöörsid ta endi õpetajate vastu. Selles ongi suur, õudne õppetund: kõik juutide tagasiusamised, mis ristiusu ajalooliselt häbiks, on saanud alguse wanast seadusest. Ja vastuosksa võltsi neile sallivuse sõna uuestiärkanud antiik-ilmawaate mõjul: tuletage meele renessansi ajast Keuchlin ja ta tüli kölnlastega; tuletage meele neo-humanismi ajast Lessing. Ja saame tähelepandawa pildi: antisemiidi fanatism tegutses juudiusu otsekoheselt wõi kaudsel mõjul, inimesearmastaja juutide kaitsja wahenditult wõi kaudselt hellenismi õhutusel.

Kuid inimesiarmastaw suhtumine antud usu tunnistajaisse ei jule wälja selle enda objektiivset armustust; judaismi armustusteta — mis lühike nagu kõik jes raamatust — ei saanud toime wastusel küsimusele, miks Hellase usu asemel tulnud ristiusk.

42. Teisel ja eriti esimesel aastajal enne Kristust fulgus hellenismi rõngas ikka tihedamalt ja tihedamalt Siioni walitsetud maa ümber; wiimaste Rasmoneide ja eriti Herodeses Suure ajal oli Judea juba muutunud margaawalt hellenistlikuks kuningriigiks. Ja kui Jeruusalemaski seaduse ja seadust jumaldawa moraali pooldajad hullustusesse vastu raiusid „helleenitsejate“ ikka kaswawale mõjule, misjugu pidi siis olema meeololu ta Jordani ülemjooksu äärses tagatipus, hiljuti seadusewõimule alisatatud „paganlikus“ Galileas? Võime selle kohta ainult kü-

finusmärgi panna: enneristiujaegne Kalilea on meie juur mõistatus.

Kuid tõsiasi on see, et see veel enam kui Judea ise oli hellenismi wangis; tõsiasi on see, et Kristuse ilmumine jattus ühte selle kõige tugewama mõjuga judealaste intellekti; tõsiasi on see, et Tema õpetus oli wastulauseks Judea seaduste tagaajamisele Hellase inimarmastuse, Hellase wabaduse, Hellase pojaliku juhte waimus armastatava jumalaga. Järeldus tehku sest igaüks oma teadusliku sijetunde kohaselt.

Olgu nii wõi teisiti, kuid poliitiliselt kaldus Kalilea Jeruusalema poole, ja õpetaja traagiliseks unistuseks oli oma lapsi koguda „nagu lind kogub pojad oma tiiva alla“. Siit ka esimeste aastakümnete judeokristianism nii Palestiinas kui maapaos; siit hukatuslik ristiusu juudaiseerimine, mis talle pookis külge ka omaduse, millest see pärastpoole enam ei juutnud wabaneda — ja l i m a t u s e.

Wähehaawal eraldab judaism endast siiski enesega ühtesobimatu ristiusu: hukkuwad ristiusulised kogudused Palestiinas, ja maapaos läheb uus õpetus Judea koguduste südapunkti üle ümbritsewaisse projektiitide rõngaisse ja sealt edasi ja ikka edasi „paganlikku maailma“, millega oli palju lähemas suguluses. Selle ülemineku tulemuseks oli tähtis ja wiljakas protsess, mille olemuse ja tähenduse selgitanud läinud aastajaja teaduslik töö — ristiusu helleniseerimine.

Tõsi küll, see ristiusu hellenistatsoon käib käsitäes hellenismi häwinemisega; mõlema uju mõitlus on juba III aastajajast alates seotud inimkultuuri wäärtuste õndsete kaotustega, mille peale mõeldeski jüda weristub. Oled üllatatud sellest rahwa mõttetust häwitawast wihast kõige wastu, mis ta oma maapealse olemasolu kestes paremat ja ilusamat loonud. „Paganlikud“ templid wõidi kohanada ristiusulisele jumalateenistusele — Partenoni näide on selle tõestanud. Ei: „kuradite“ elupaik tuli häwitada. Oles ju wõidud muuseumi tähelepanemiswäärjusest alal hoida Feidiaje ja Praksitelese waimustuse wiljad, nagu nõudiski kristliku keisri Teodosiuse edikt — kuid ei, „kuradite“ kujud tulid häwiada. Kadunud on see nähtaw

ilu; kuid kadunud on samuti ka fogu kirjandus, mis ühenduses „paganliku“ jumalateenistusega, kõik liturgiate hümnid, kõik usuteadlaste ja eksegeetide teosed. Ja sellegi raamatu lugeja peab meeles pidama, et läbiloetud esitus põhjeneb andmeil, mis ammutatud ilmalikust kirjandusest, et kui me käes oleksid antiikaja prohvetite ja rahvausu seletajate teosed, oleks pilt tulnud samavõrra hehkjam, kui võrra tuleks hehkjam antiik kunstiajaloo esitus, kui me muuseumid hiliste ja enamasti keskpärase koopiaste ajameel sisaldaksid Feidiaase ja Praksitelese algupäraseid töid.

Samum on käinud üle Hellase aegade ja hiite, ja Hellas on koltunud, mustunud. Kuid ometigi jäi ta Hellaseks, ja kõrbenud piinlial hakkas wähehaawal tärkama häwitatud taimestik uusi idusid. Janaanikute kiuste omandas kristianiseeritud hellenlane taas oma Olümpose wanaaegse anni, jumala ilmutuse iluduses. See ilu oli küll hoopis wäheene, inimsool tuli läbi elada uus Daidalose-ajajärk, kuid tulewiku idud olid päästetud. Jumalus peegeldus kolmainuses, jumalaema ja pühimused rahwastasid taewa laubadad kõrgused — ja ristiusu monoteismi wastolu „paganliku“ polüteismiga muutus paljaks pettekujutluseks. Uus kultus ilustus sümboolse riitusega, mis küll oli ainult nõrk mälestus, wõrreldes igaweseks kadunud panatenaiade ja eleusiiniatega, kuid mis siiski rõõmustas ja lohutas hinge. Uurim waim tungis ilmutuse saladustesse, liitis Akadeemia, Lütseeumi, Stoa kaalumised uue uju põhiväidetega ja lõi antiikse Logose kae juhitud kristliku usuteaduse... Tõsi, mõteldes tema peale on meil raske wabaneda needuste ja tagakiusamiste, huffamiste ja ujujõdade kujutlusist; kuid neis pole enam Hellas süüdi. Endast oli Ariuse ja Athanasiuse waidlus Kristuse loomusest sama süütu kui Lütseeumi ja Stoa waidlus jumalate loomusest — waidlustena on nad täitsa analoogilised. Mis neid eristab, on kristlikus waidluses üleminek sõnalt teole, wõitlusest tagakiusamisele; õnnetu on weendumus, et ühe wõi teise teooria wastuwõtmisest oleneb hinge päästmine, et üks on jumalast ja teine kuradist. Kuid millega see seletataw, ongi meil ju teada.

Tõepoolest ei suutnud helleniseeritud ristiusk enda õnnetuseks täielikult wabaneda oma jumala ebaõigest samas-

tamijest Abrahami jumalaga, ei juutnud wabaneda Wanaft Seadusest — ject suurest ja tähelepandawast raamatust, mis siiski kristlase filmis ainult mõidaks, kui loobutaks ses ilmutuste raamatut nägemast. Süüdi oli jüdeokristlik pettearmamine, et Kristuse tulek olewat Wana Seaduse prohwetite ennustatud — pettearmamine, mis nõnda põhjalikult ja nõnda halastamatult purustatud wiimase aja nii juudi kui ristiusu uurijate poolt. Keskaegne kirik tegi hädaohtu aimates kõik, mis mõis, et seda ära hoida: ühelt poolt ta arendas riituses ja usuteaduses ristiusu hellenistlikke jugemeid, arendas neid edukalt, paiguti ijegi algkjuu ületades — tuletagem meele õhtuse kella helina jüdamlik sümboliism, che pare il giorno pianga, che si muore, orel ülew muusika, mõlwide mõllik ilu, heategewusajutuste kasutoomus, nende wäikne rahu ja tegew us — ja teiselt poolt püüdis ta jõudu mõõda oma õpetuse teist juurt kahjutuks teha. Ara raiuda ei saanud ta seda aga siiski: ja selle püsimine ähwardas warem wõi hiljem ristiusu rejudaiseerimise kaasa tuua.

See algas XVI aastajal; ta nimeks on reformatatsioon.

Teistfordselt kõrwaldati jumala ilmutumine iluduses; pildilõhkumine häwitask keskaegse kiriku maalikunsti, häwitask ka selle edaspidise arenemise idud: Dürer, Cranach, Holbein ei leidnud endile protestantlikul Sakjamaal enam järeltulijaid. Häwinesid ka keskaegse kiriku ilusad, sümboolsed talitused: psükoloogia küste, kuid sünagoogi kasuks keskendus jumalateenistus ainuüksi sõnasse. Loodus lages jälle jumalast: kadusid ristikujud, mis ehtisid künaste harju ja ristteid, kandelid ja jumalaema ja pühimuste pildid, mis pühitsesid piire ja metsajalusid, kühikoopaid ja wanade puude latwu ja tuletasid rändajale meele jumaluse ligiolu.

Reaktiooniks oli jüingi XVIII aastajaja neohumanism: lähenemine antiigile tõi paratamatult kaasa ka lähenemise Hellase kristlusele. Digeusulised protestandid ei saa praegugi leppida sellega, et Schiller muutub „Orleans'i neitsis" ja „Maria Stuartis" katoliklaseks, et Goethe saab „katoliklaseks" „Faustis", eriti selle teises osas. Kuid parata pole midagi; ewolutsiooni jaatuslik ring on lõpetas

tud, judaiseeritud ristiusk on enese ise tühistanud oma viimses arenguastmes, Harnacki koolis. Ta on tunnustanud tõeks Goethe targa sõna: Gefühl ist alles. U s u l i n e t u n n e o n u s u t u u m ; kõik muu on ainult sõrdeküü.

Ja see teadmus pangu meid tõsiselt ja armastavalt juhtuma sellesse ususse, mis annud usutundele nii laia ja tänuväärt ala, mis esimesena tunnetanud ilmutuse ilust, tões ja headuses ja loonud selle püha kolmnurga, milles meie jaoks varjul jumaluse uinumatu film.

Lõpp.

Sisuford.

I peatükk. Sissejuhatus.

§ 1. Wana-Greeka usk olewiku jeltiskonna teadwuses. — Prantluse klassitsismi aja jäänused. — Neohumanismi jäljed. — Wana-Greeka usu teaduslik läbitöötus. — Käesolewa kirjutuse ülesanne. — § 2. Selle ülesande raskused. — Kanooniliste raamatute puudumine. — Spetsiaalse usu teadusliku kirjanduse puudumine. — Probleemi asetust autori poolt. — Usutunne ja konfessionaalsim.

II peatükk. Looduse jumaldamine.

§ 3. Loodustunne wanal ajal ja nüüd. — Loodusjumalused. — Allikate, jõgede, hiite, puude ja mäeaegade jumalused: nümfid, satüürid, Paan. — § 4. Merijumalused: Poseidon, nereiidid, tritoonid, Proteus, Glaukos, sireenid. — § 5. Taewajumalused: Zeus, Helios, Seleene, tähed, tuuled. — § 6. Zeus ja Maa. — Maa-ema kultus.

III peatükk. Töö jumaldamine.

§ 7. Greeklaste juhtumine tööga. — Töö juhtumine usuga. — Küti ajajärgu töö: Artemis. — Humaanlus loomade wastu. — § 8. Karjapidajate töö: Hermes, Apollon. — „Härjatapp“. — § 9. Põllupidamisajajärgu töö: Demeter, Dionüos, Pallas. — § 10. Käsitöö: Pallas, Heheistos. — § 11. Kaubandus: Hermes, Poseidon, Delfiiniad ja Püanepsiad. — § 12. Waimutöö: Minjad. — Wana-Greeka usk rõõmuujuna.

IV peatükk. Jumala ilmutumine ilus.

§ 13. Immanentne ja transjendentne animatism. — Jumalakuju tekkimine. — Iluduse ebatäiuslik teostus: Daidalos. — § 14. Megapidine täienemine: küps arkaaila, Feidias, Polükleitos. — Nende tähendus peitli prohwetis

tena. — Praksiteles, Lüsippoš. — Jumalatüüpide tekkimine. — § 15. „Wäärjumalate kummardamine“ ja „fetishism“. — Priistliku, juudiusulise ja antiitaja filosoofilise apologetika wäited. — § 16. Arhitektuur: templid. — Skulptuur ja maalikunst. — § 17. Choreia jumalateenistuse kaunistusena. Tants; selle hukkumine. — Muusika ja luule. — Agonistika.

V peatükk. Inimliku ühiselu pühitsemine.

§ 18. Perefond ja tolle. — Hestia, Tara-Beus, esiwanemate hinged. — Abielu müsteeriumina: Demeeter, Heera, Artemis. — Perefond ja sulased. — § 19. Sugufond, fratria ja süüle. — Ringid ja korporatsioonid. — § 20. Riik. — Pinnakaitseja Pallas. — Riiklikud pühad. — Riigi suhtumine eraeluga. — Sokratese surmanõistmine. — Sallitus. — Hingede ja heerooste kultus. — § 21. Rahvuslik ühtlus: amfiktioonia. — Rahvuslikud mängud. — Heerolid, abipalwe, wõõrastewastuwõtlikkus. — § 22. Üldinimlik ühtlus.

VI peatükk. Jumala ilmutumine headuses.

§ 23. Jumal ja headus; nende mõistete aegapidine lähenemine. — Apollon ja puhtuse kultus; roojuse mõiste. — Rituaalsmi hädaoht ja selle wõitmine. — § 24. Jumalaskatlikkus ja jumalaarmastus. — § 25. Palweohwrid ja lunastusohwrid. — Palwe ja selle arenemine. — § 26. Jumaluse tajumise ja karistuse. — Maa peal: fülonomism ja ontomism. — Alastor. — § 27. Tolles ilmas: heroiseerimine. — Eleusise müsteeriumid. — § 28. Dionüsose orgiad ja ekstaaš. — Orfeus ja tema müsteeriumid.

VII peatükk. Usufilosoofia.

§ 29. Wanade teogooniate filosoofia: tülid ja ühtumised. — § 30. Sõnalise ilmutumise legend. — Monotheism ja politeism. — Platoon. — Aited (ideed) ja hing. — Ilu ja armastus. — § 31. Jumalad Platoonil. — Saatus ja seadus. — Jumal ja mateeria. — Dämonid ja armastus. — § 32. Aristoteles. — Liikumine ja mõtlemine. — Mõistus ja õndsus. — Hinge mitmejärgulisus. — § 33. Epikuuros. — Materialistlik monism. — Maa-

ilm ja jumalad. — Iiobi probleem. — Jülonomismi lan-
gemine. — § 34. Stoa. — Evolutsiooniline panteism. —
Maailma tuli. — Stoitsismi jumalad. — Mõistlik hing.
— Jumala ettenägemuse idee. — Selle teostus hauataguses
elus. — Selle teostus maa peal. — Absoluutne moorus. —
Heroismi filosoofia.

VIII peatükk. Jumala ilmutumine tões.

§ 35. Jumal ja tõde. — Nende mõistete järtjärguline kol-
mikulamine. — „Jumalus on tõde“. — § 36. Mantiia. —
Tunnused ja mõlumine. — Mõistatamine. — Unenäod. —
Prohvetid. — Delfi oraakel. — Linnulend ja tulimärgid. —
§ 37. Tulewikuteadmise probleem. — Tingimuslik fatalism.
— Ettemääramine ja tulewikuteadmine. — Stooikuste tri-
lemma. — Ettemääramine ja tahtewabadus. — § 38.
„Tões on jumal“. — Teaduste ujuine algus. —
Arstiiteadus. — Logos. — Diogenes. — Sokrates. —
Igavene õppimine. — § 39. Eõnas „tões on jumal“ pei-
tuw hädasõht. — Sallimatus ja jelle algupära.

IX peatükk. Lõpp.

§ 40. Wana-Greeka usu kadumise küsimus. — Kristi-
usu juured. — § 41. Judaism. — Ta juhtumine kolme
ilmutusviisiga. — Sallimatus. — § 42. Hellenism ja kristi-
usl. — Kristiuse judaifitseerumine, hellenifitseerumine, rejudai-
satsioon ja rehellenifatsioon.